

MITTE AINULT ÕIGUSEST EHK KOHTUASI KUI HARIDUS- JA KIRJANDUSLOOLINE ALLIKAS

Katre Kaju

Rahvusrhiivis Eestimaa ülemmaakohtu fondis on hoiul 17. sajandist pärit toimik, mis sisaldab materjale rittmeister Hans Romanowitzi pärijate ja sugulaste protsessist Christoph Otto Grewe vastu.¹ Pärijad ja sugulased süüdistasid Grewet selles, et ta oli Hans Romanowitzi tütre Anna Catharina kõiksuguste palvete ja veenmistega, eelkõige aga abiellumislubadusega nii kaugele viinud, et see lapseootele jäi ja nõnda oma au kaotas. Protsessi algatajad ei nõudnud ei rohkem ega vähem, kui et Grewe nende sugulasega abielluks ja sellega oma lubaduse täidaks.

Sellised protsessid ei olnud 17. sajandil tavatud: Rahvusrhiivi fondides leidub mitmeid kohtutoimikuid, mis on seotud kas abiellumislubaduse murdmise või süütuse kaotamisega, ent enamasti puudutavad need talupojaseisusest naiste protsesse.² Romanowitzide ja Grewe tüliasja muudab eripäraseks ühelt poolt tõendusmaterjal, mille osapooled koos kohtukirjadega³ oma argumentide kinnituseks kohtule esitasid, ning teiselt poolt neis

¹ Rahvusrhiiv (edaspidi RA), EAA.858.2.2632: Seel. Rittmeisters Hans Romanowitzen sämtliche Erben und Anverwandten contra Christoph Otto Grefwen, de Anno 1667. Säilik on pagineerimata; viitamisel kasutatud paginatsioon pärineb minult. Täna kolleeg Kalev Jaagot, kes juhtis minu tähelepanu selles toimikus asuvale luuletusele. Selgituste ja abi eest tänan Kristi Viidingut, Meelis Friedenthali, Reet Benderit, Hanspeter Martit ning 27. mail 2013 Göttingeni ülikooli soome-ugri seminaris peetud ettekandele järgnenud diskussioonis osalenuid.

² 18. sajandi keskpaiga kohta vt Mati Laur, "Peccatum contra sextum vor dem Pernauer Landgericht in den 1740er Jahren", *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 3 (2008), 132–150. Erinevalt Romanowitzide kohtuasjast on siin käsitletud talupojaseisusest naisi, kelle õiguslik seisund ja seega ka tavapärase kohtulahend erinesid märkimisväärselt aadlike omast – süü ja karistus jäi enamasti naise kanda. Ka rootsiaegse Tartu ülikooli konsistooriumi protokollides on hulgaliselt viiteid tudengite armuelule, vt Tartu ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond (edaspidi TÜR KHO), f. 7, s. 3–34 (selle viite eest tänan Janika Pälli). Huumorikas võtmes kokkuvõtteid Wismari õuekohtu vastaist protsessidest vt Nils Jörn, *Ein gutes Bier ist die beste Medizin und andere Weisheiten aus Wismars Schwedenzeit: ein Lesebuch zum 80. Geburtstag von Herbert Langer* (Wismar 2007), 29–30, 59–60.

³ Siin ja edaspidi mõistetakse kohtukirjade all mõlema osapoolde advokaatide koostatud süüdistus- kaitse- ja palvekirju, mille komponeerimisel on silmas peetud

sisalduv haridus- ja kultuurilooline teave. Selles kontekstis tõusevad tõendusmaterjali hulgast esile Grewe väga isiklikku laadi kirjad Anna Catharina Romanowitzile ja talle pühendatud nimepäevaluuletus. Just neis kirjades ja luuletuses kasutatud fraasid olid süüdistajate väitel andnud alust lootusele või kinnitasid, et Grewe soovib naisega abielluda.

Selle artikli kui juhtumiuuringu üks eesmärke on teadvustada laiemalt ajaloolistes kohtutoimikutes peituva teabe mitmekihilisust ning potentsiaali eri distsipliinide jaoks. Õigusajalooväliste valdkondade huvikeskmesse on seni jõudnud vaid marginaalne osa Eesti mäluasutustes säilitatavatest kohtuasjadest – enamasti tänu juhuleidudele, nagu seegi juhtum, või varasemas erialakirjanduses mainimisele. Romanowitzide ja Grewe kohtuasja ajendi ning juriidilise sisu kõrval – miks kohtusse kaevati, millistele õigusallikatele ja autoriteetidele pooled oma kaebe- ja kaitsekirjades toetusid ning millistele õigusaktidele tuginedes ja kelle kasuks kohus otsuse langetas – pakub see toimik huvi ka muus osas, eelkõige haridus- ja kirjandusloolisest aspektist. Artiklis näidatakse, kuivõrd sellise kohtuasja materjalide pinnalt saab täiendada ja kinnitada meie teadmisi aadlihariduse, juhuluuletamise, maa-ülemkihtide keele-eelistuste, advokaatide haridustaseme jm kohta. Järgnevas vaadeldakse kõigepealt kohtuasja käiku, seejärel osapoolte argumentatsioonis välja toodud õiguslikku ning haridus- ja vaimuloolist informatsiooni.

Kohtuasja osapooled

Kes olid Romanowitzid ja Christoph Otto Grewe? Anna Catharina Romanowitzi isa Hans Romanowitz oli Vene päritolu aadlik, kes oli astunud Rootsi teenistusse ning kellele kuulusid Eestimaal Vaikna ja Kolga mõis, Liivimaal Taali mõis (Kuck) ning Soomes Ruokola ja Kantokylä (Kandekylä) mõis. Rittmeister Hans Romanowitz oli esmalt abielus olnud vene bojaaritütrega, kuid 1639. aastal abiellus Tallinnas aadliku ning Rootsi sõjaväelase Hans Eckholti 15-aastase tütre Annaga. Sellest abielust sündis kümme last: viis poega ja viis tütart, kellest jäid ellu kaheksa – Hans, Gustav, Berend, Friedrich, Anna Catharina, Gertrud, Sophia Elisabeth, Maria –, nagu tõendavad Kullamaa pastori Heinrich Gösekeni matusejutlus Anna Eckholti auks ning Hans Romanowitzi testament.⁴ Hans Romanowitz suri

traditsioonilisest kooliretoorikast tuntud kirja kirjutamise vormilisi reegleid. Kohtukirjadele esitatud sisuliste, žanriliste ja vormiliste nõuete kohta vt allpool.

⁴ Heinrich Göseken, *Manns-Krohn, Das ist: Eine Predigt auß dem schönen Sprüchlein Thren. 1.16. Bey Christ-Adelicher Traur-Begängniß Der weiland [...] Frauen ANNA Eickholt, Deß [...] Hn. Hans Romanowitz, Erbherrn auff Waickna, Kuck, Roküll und Kandaküll, Jhr.*

oletatavasti 1656. aasta paiku.⁵ Anna Catharina oli tema vanim tütar, kelle hilisema saatuse kohta pole seni midagi teada. Kohtukirjades ega Christoph Otto isiklikes kirjutistes ei ole Romanowitzide puhul kasutatud aadliseisusele osutavat von-i, erandiks vaid Anna Catharina Romanowitzi palvekirja allkiri.

Kohtusse pöördusid kõik Hans Romanowitzi pärijad ja hõimlased (*Anverwandte*) Anna Catharina nimel – vallasel naisel kui eestkostelusel ei olnud üldjuhul võimalik ise kohtu poole pöörduda.⁶ Esimeste hulka kuulusid Anna Catharina õed-vennad,⁷ kuid keda on silmas peetud hõimlaste all, see kohtule esitatud dokumentidest ei selgu. Nimepidi

Königl. Mayst. und dero hochlöbl. Cron Schweden wolbedienten Rittmeisters, gewesenener Ehelichen Haußkrohnenn, Welche Anno 1625. den 2. Febr. von Adelichen Eltern auff diese Welt geboren, Anno 1639. den 22. Octobr. dem jtzo hochbetrübten Wittibern ehelich vertrauet und beygeleget. Anno 1652. den 16. Maij diese Welt wiederumb gesegnet und selig im Herrn entschlaffen. Anno 1653. den 19. Jan. bey Volckreicher Versammlung Adeligem Gebrauch nach in Jhr Ruhe- und Schlafkammerlein beygesetzt worden (Reval: Heinrich Westphal, 1653), l. Ai verso, Iijj. Eksemplarid: Tallinna ülikooli akadeemiline raamatukogu (edaspidi TLÜAR); Stockholmi kuninglik raamatukogu, Helsingi ülikooli raamatukogu. Hans Romanowitzi testamenti 21. jaanuarist 1653 vt RA, EAA.858.2.2667: Fraw Gertrudt Romanowitz Seel. H. Claus Cöhlens Wittwe contra dero H. gebrüder H. Hans, Gustav und Friedrich Romanowitzen, de Anno 1676. Perekond Romanowitzi kohta vt ka Jully Ramsay, *Frälseläkter i Finland intill Stora ofreden* (Helsingfors: Söderström, 1909–1916), 341. Ramsay andmeil oli peres seitse last.

⁵ Tema täpne surmaaeg ei ole teada, vt Ramsay, *Frälseläkter*, 341. Kohtuasjast, mille materjalide hulgas on säilinud Hans Romanowitzi testament, tema surmaaeg ei selgu; ka Romanowitzide ja Grewe vahelises kohtuasjas ei mainita seda, kuigi Anna Catharina Romanowitzi vanemate surmale on osutatud. Rahvusrhiivi kinnistute andmebaasis on Vaikna mõisa pärimisega seotud kohtutoimikule (RA, EAA.858.2.1885) tuginedes Hans Romanowitzi surmaajaks antud 1653. aasta, vt <<http://www.ra.ee/apps/kinnistud/>> (01.03.2015).

⁶ Adolf Perandi, *Das ordentliche Verfahren in bürgerlichen Streitsachen vor dem estländischen Oberlandgericht zur schwedischen Zeit*, Eesti Riigi Keskarhiivi Toimetised, 6 (Tartu: Eesti Riigi Keskarhiiv, 1938), 71, 73. Rootsi ajal võisid ilma eestkostjata kohtusse pöörduda vaid lesed ning üksikuil juhtudel oli see lubatud ka vallalistele naistele, vt *ibid.*, 73. Vrd ka Eestimaa rüütli- ja maaõigust, mille järgi oli kohtusse pöördumise õigus antud ka emadele ja vanaemadele, kui nad olid oma laste või lastelaste eestkostjad: [*Estländisches Ritter- und Landrecht*] 1.14.2 (TLÜAR, Msc K1-52/4, l. 33. Käsikiri on dateeritud aastatega 1645–50, dateeringut vt l. 10. Samas on selles köites sama käekirjaga ärakiri Eestimaa kuberneril Bengt Horni 1664. aasta 28. märtsi korraldusest). Eestimaa rüütli- ja maaõiguse esimene trükiversioon on pärit palju hilisemast ajast: “Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Sechs Bücher, dergestalt, wie selbige im Jahre Christi 1650 zusammen getragen”, *Des Herzogthums Ehsten Ritter- und Land-Rechte. Sechs Bücher. Erster Druck. Mit erläuternden Urkunden und ergänzenden Beilagen herausgegeben von Johann Philipp Gustav Ewers* (Dorpat: Meinshausensche Buchhandlung, 1821), 141–481 (200).

⁷ Kuna tegemist oli õdede-vennade ja hõimlaste ühise süüdistusega, ei mängi Anna Catharina Romanowitzi õdede perekondlik seis mingit rolli.

on mainitud vaid Hans Romanowitzi pärijate eestkostjaid rittmeister Friedrich Hinnighausenit ja Christopher von der Nien vanemat.⁸

Christoph Otto Grewe kohta ei ole aga peaaegu midagi teada. Mis seisusest Grewe oli, pole võimalik kindlalt öelda. Ehkki kohtuotsuses on nii Romanowitzide kui ka Grewe poole pöördumisel kasutatud omadussõna *WohlEdlen*, võib olla üsna kindel, et erinevalt Romanowitzidest ei kuulunud ta aadliseisusesse. Võimalik, et ülemmaakohtu otsuse pöördumises kasutatud ühesugune adjektiiv on tingitud sellest, et Romanowitzid ei kuulunud Eestimaa põlisaadli hulka, vaid olid uustulnukad.⁹ Isiklikes kirjades andis Grewe oma elukohaks *Heuküll* – Harjumaal küla, mis eksisteeris 17. sajandi lõpuni.¹⁰ Kaitsekirjas mainis ta oma tunnistajana hõimlast (*Schwager*) härra Lilienfeldti,¹¹ kuid sarnaselt elukohaga ei aita see eesnimi ja titulu puudumise tõttu Grewe isikut täpsemalt identifitseerida. Muid tema seisusele ja päritolule osutavaid tiitleid ega pöördumisi selle kohtuasja materjalide hulgast ei leia, ka oma kirjades ei ole Grewe oma sotsiaalset positsiooni välja toonud.¹² Tema kirjad ja luuletus aga näitavad, et ta oli saanud vähemalt gümnaasiumitasemel või isegi ülikoolihariduse. Kus ta selle omandas, kas eraõpetuse teel, Tallinna gümnaasiumis või kusagil mujal, ei ole teada.¹³ Suure tõenäosusega võib oletada, et Christoph Otto Grewe oli Lääne- või Harjumaal koduõpetaja – sellele võib osutada ka oma sotsiaalse positsiooni mahavaikimine

⁸ Hans Romanowitzi testamendis on eestkostjatena nimetatud veel viit meest, vt RA, EAA.858.2.2667.

⁹ Vrd Hans Romanowitzi ja tema surnud abikaasa märksa seisusekohasemat tituluuri Göseken, *Manns-Krohn*.

¹⁰ *Baltisches historisches Ortslexikon, Teil I: Estland (einschliesslich Nordlivland)*, begonnen von Hans Feldmann, hrsg. von Heinz von zur Mühlen, bearbeitet von Gertrud Westermann (Köln, Wien: Böhlau, 1985), 73. Kellele see küla 17. sajandi keskel kuulus, pole välja toodud; 17. sajandi lõpuks olid maad läinud Klooga ja Ohtu mõisa valdusse.

¹¹ RA, EAA.858.2.2632, l. 2p.

¹² Grewe kirjadelt võib leida kaks erinevat pitsert, mis aga ei aita tema seisust identifitseerida. Ühel pitserial on kujutatud loorberipärga, mille keskel monogramm (?), teisel aga on kujutatud vapikilpi, mille kaksikkirvest (?) hoidev käsi. Küsimused, miks neil kirjadel on kaks eri pitsert ja kellele need kuulusid, jäävad praegu vastuseata.

¹³ Arvo Teringu Balti üliõpilaste matrikli järgi Grewe ülikoolis ei õppinud; samas ei ole tema Balti päritolu üldsegi kindel. Arvo Tering, *Lexikon estländischer, livländischer und kurländischer Studenten an europäischen Universitäten 1561–1800*, hrsg. von Jürgen Beyer, Quellen und Studien zur baltischen Geschichte (Köln) [ilmumas]. Ka Tartu *Academia Gustaviana*'s, Uppsala, Rostocki, Jena, Leipzigi, Oderi-äärse Frankfurdi, Tübingeni, Helmstedti, Wittenbergi, Heidelbergi, Kieli, Königsbergi, Marburgi, Straßburgi, Erlangeni, Baseli ega Altdorfi ülikoolis ei ole ta vastavate õppeasutuste matrikliraamatute järgi õppinud.

luuletuse allkirjas, nagu on osutanud Martin Klöker.¹⁴ Grewe edasise saatuse kohta ei ole midagi teada.

Eestimaa ülemmaakohtu üldine menetluskord

Enne Romanowitzide ja Grewe vahelise kohtuasja lähemat vaatlust olgu lühidalt kirjeldatud Eestimaa ülemmaakohtu menetluskorda.¹⁵ Eestimaa rüütli- ja maaõiguses ei ole kohtuprotsesse tsiviil- ja kriminaalasjadena defineeritud ega vastavalt liigitatud. Seevastu näiteks Rootsi õiguse järgi kuulub süütuse röövimine, millena võib ka Romanowitzide ja Grewe vahelist tükisimust tõlgendada, kriminaalasjade hulka.¹⁶ Ka Benedikt Carpzov, kellele Romanowitzid oma õiguslikus argumentatsioonis toetusid, käsitles süütuse võtmist kriminaalasjana. Samas on selge, et tegemist oli erasüüdistusajaga, mis tõi kaasa akusatoorse menetluse, millele rakendusid üldiselt tsiviilmenetluse põhimõtted. See lubab Adolf Perandi põhjalikku monograafiat Eestimaa ülemmaakohtu korralisest tsiviilprotsessist kasutada ka siin artiklis käsitletava protsessi analüüsimiseks.¹⁷

Vähemalt kaks nädalat enne kohtuistung algust tuli süüdistatavale esitada kohtukutse (*citation*), mis sisaldaks kõiki kohustuslikke elemente. See vormistati kahes eksemplaris, millest üks saadeti süüdistatule, teine jäi kaebuse juurde.¹⁸ Kohtukutse ja kaebus esitati kohtule sageli samal ajal, ning see võib antud juhul ka selgitada esimese puudumist. Süüdistus tuli kohtule esitada samuti kahes eksemplaris ning pidi vastama kindlatele vormilistele ja sisulistele nõuetele. Sisulises osas tuli lühidalt välja tuua süüdistuse aluseks olevad tõsiasjad, loetleda õigusnormid, millele kaebuse esitamisel toetutakse, ning esitada nõuded, mille täitmist süüdistatavalt oodatakse. Süüdistusega koos tuli kohtule esitada ka oma tõendusmaterjal. Vormilisteks, kuid vältimatult vajalikeks komponentideks võib pidada

¹⁴ Martin Klöker, *Literarisches Leben in Reval in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (1600–1657): Institutionen der Gelehrsamkeit und Dichten bei Gelegenheit, Teil 1: Darstellung, Frühe Neuzeit*, 112 (Tübingen: Niemeyer, 2005), 481; eestikeelses tõlkes Martin Klöker, *Tallinna kirjanduselu 17. sajandi esimesel poolel (1600–1657): Haridusinstituutsioonid ja juhuluuletamine* (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2014), 393.

¹⁵ Peamine normatiivne allikas selle kohta on juba viidatud Eestimaa rüütli- ja maaõiguse esimene raamat *Vom Landgerichte, gerichtlichem Proceß und was demselben angehörig*, mis on pühendatud kohtukorraldusele ja protsessivormile.

¹⁶ Vrd Johan Olofsson Stiernhöök, *De jure sveonum et gothorum vetusto: libri duo quorum primus de judicijs & eorum varietate [...] posterior de actionibus sive causis civilibus & criminalibus, denique de jure sacrorum, religione, & quae religioni inserviunt legibus* (Holmiae: Nicolaus Wankijff, 1672).

¹⁷ Vt Perandi, *Das ordentliche Verfahren*, 80–131.

¹⁸ *Ibid.*, 80–83.

pöördumist (kindral)kuberneri ja maanõunike kui ülemmaakohtu koosseisuliste liikmete poole, süüdistaja ja süüdistatava nime, palvet langetada soodne kohtuotsus, kaebusega koos esitatud lisade loetelu ning kaebaja(te) allkirja. Kõrvalnõudena võidi esitada palve hüvitada kohtukulud vmt.¹⁹

Kaebusele järgnes tavaliselt kahe-kolme, maksimaalselt aga kaheksa päeva jooksul süüdistatava vastus, mis pidi olema vormistatud samade reeglite järgi nagu kaebuski. Sisulises osas tuli vastata süüdistustele, esitada omapoolsed argumendid ja selgitused ning oma väiteid kinnitavad tõendid. Vajadusel järgnes esimesele istungile mõne aja pärast veel teine ja kolmas: teisel esitas süüdistaja oma vastuse (*replica*) süüdistatava esitatud vastusele, kolmandal esitas süüdistatav omakorda oma vastulause (*duplica*). Kõigil istungeil loeti vastavaks puhuks koostatud süüdistus- ja selgituskirjad koos tõendusmaterjalidega ette, seejuures oli osapooltel õigus anda suulisi selgitusi; ka kohtul oli õigus osapooled välja kutsuda, et varem etteantud küsimustele vastused saada.²⁰ *Replica* ja *duplica* pidid järgima samu sisulisi ja vormilisi reegleid nagu kaebus ja kaitsekiri, seejuures aga ei tohtinud trahvi ähvardusel käibele tuua uusi tõendusmaterjale, millele varem polnud osutatud – kui, siis vaid vastaspoole nõusolekul –, samuti ei tohtinud esile tuua uusi asjaolusid. Üldjuhul kuulutati pärast *duplica* ettelugemist protsess osapoolte palvel lõppenuks ning kohus langetas kohe ka otsuse.²¹ Kõigi kohtule esitatud süüdistus- ja kaitsekirjade puhul tuli trahvi ähvardusel silmas pidada, et ei kasutataks vastaspoolt solvavaid ja laimavaid väljendeid.²²

Eestimaa ülemmaakohtu istungid ei olnud küll avalikud, ent asjasse puutumatutel isikutel oli ülemmaakohtu loal siiski võimalik kohtusaalis viibida. Kohtuotsus loeti kohtutoas (*Land-Stube*) avalikult ette.²³

Romanowitzide ja Grewe kohtuasja menetluskäik

Romanowitzide ja Christoph Otto Grewe vahelises kohtuasjas järgiti üldjuhul ettekirjutatud norme. Romanowitzide kaebuse juures pidanuks olema ka Grewele saadetud kohtukutse koopia, kuid seda ei ole. Kaebus esitati

¹⁹ Perandi, *Das ordentliche Verfahren*, 90–91.

²⁰ *Ibid.*, 93, 105–106, 121–122.

²¹ *Ibid.*, 120–123. Tegelikult palus kumbki osapool kohtult soodsat otsust kolmel korral, esmalt oma kaebe- ja vastuskirja lõpus, teiseks *replica* ja *duplica* lõpus ning viimaks pärast avalikku vastandamist koostatud palvekirjades.

²² *Ibid.*, 82, 105.

²³ Vt [*Estländisches Ritter- und Landrecht*], 1.32.3 (l. 49p).

kohtule 25. jaanuaril 1667²⁴ – kuni kaks nädalat varasemat või hiljemalt sama kuupäeva oleks pidanud kandma ka kutse. Süüdistusega koos esitati kohtule veel viis dokumenti: neli Grewe kirja Anna Catharina Romanowitzile, neist üks koos nimepävaluuletusega, ning väljavõte Rootsi kuninga Karl XI 1665. aasta 7. märtsi määrusest²⁵. Romanowitzid rõhutasid oma kaebuses, et lisavad juurde originaaldokumendid – see vastas ülemmaakohtu protsessireeglitele, mille järgi tunnistuseks esitatud kirjalikud tõendid (*Urkunden*) pidid olema kas originaaldokumendid või kohtulikult kinnitatud koopiad.²⁶

Grewe esitas oma vastulause kohtule sama aasta 1. veebruaril – seega oli süüdistuse esitamise ja sellele vastamise vahele jäänud aeg pikem kui tavapärased kaks-kolm päeva, ent jäi siiski lubatu piiresse. Grewe kaitsekirja järgi pidid selle juurde kuuluma ka kaks kirja Anna Catharina Romanowitzilt, kuid kohtutoimikus on neist säilinud vaid üks.²⁷

20. veebruaril esitasid Romanowitzid oma *replica* ning 27. veebruaril Grewe oma *duplica*. *Replica*’le on kaasa pandud Anna Catharina Romanowitzi ühe eestkostja Christoph von Nieni vanne ning veel üks Grewe kiri Anna Catharinale. 14. märtsil esitasid nii Anna Catharina Romanowitz, tema esindajad kui ka Christoph Otto Grewe kohtule kirjaliku palve, et langetataks õiglane otsus ning kumbki pool kinnitas oma õigust selles küsimuses.²⁸ Viimastest palvekirjadest ilmneb, et päev või paar varem oli toimunud istung, kus osapooled pidid suuliselt selgitusi jagama. Eriti tundlikel juhtudel, mis olid seotud osapoolte intiimelu sfääriga, võidi kohtuistung

²⁴ Peaaegu kõik süüdistus-, vastus- ja palvekirjad on dateeritud kohtusekretäri märkusega selle kohta, millal need kirjutised kohtule üle anti.

²⁵ Valimikust, mis sisaldab veel 1777. aastal Eestimaal kehtinud olulisimaid rootsiaegseid korraldusi, seda 1665. aasta plakatit ei leia, vt *Auswahl derer wichtigsten in den Landes- und Stadtgerichten des Herzogtums Ehistland, auch noch jetztt geltenden Königl. schwedischen Verordnungen* (Reval: Axel Heinrich Lindfors, 1777). Küll aga näitab selle kuningliku määruse kasutamine ja tsiteerimine, et vajadusel võisid Rootsi kuninga alamaid Eestimaal üles leida ka kuningriigi üldised määrused. Antud juhul: “Kongl. May:ß Stadga och Förbud/ om olaglige Giftermåhl/ angående Ridderskapet och Adelen. Stockholm den 7 Martii 1665”, *Kongl. stadgar, förordningar, brev och resolutioner, ifrån år 1528, in til 1701. angående Justitiae och Executions-Ährennder*, utg. av J. Schmedeman (Stockholm: Werner, 1706), 426–429.

²⁶ Perandi, *Das ordentliche Verfahren*, 109.

²⁷ Süüdistajate sõnul olid need Grewele saadetud juba pärast Anna Catharina Romanowitzi rasedumist, kirjutatud halvale, teistest kirjadest väljarebitud paberile. Nende kirjade eesmärk oli meenutada Grewele tema lubatud abielu ja sundida teda lubadust täitma, vt RA, EAA.858.2.2632, l. 23–23p.

²⁸ Grewe palvekiri on dateerimata. Võimalik, et see esitati kohtule samal päeval kui Romanowitzide omad, kuid ei ole ka võimatu, et see jõudis kohtusse otsuse langetamise päeval, st 15. märtsil 1667.

ka päris kinniseks kuulutada.²⁹ Süüdistajate *replica* ning palvekirja põhjal otsustades Romanowitzide ja Grewe kohtuasjas seda võimalust ei kasutatud.

15. märtsil kuulutas Eestimaa ülemmaakohus, koosseisus Eestimaa kindralkuberner ja Tallinna asehaldur Bengt Horn ning maanõunikud major Johann Hastfer, rittmeister Hans Engdes, Gustaf Kloht, kindralmajor Hans Fersen, ooberst Reinhold Johann von Üxküll-Güldenband, ooberstleitnant Fromhold von Tiesenhausen ja rittmeister Magnus Nie-roth, oma otsuse.³⁰ Seega kestis Romanowitzide ja Grewe vaheline kohtu-protsess napilt kaks kuud. Lähemat käsitlemist väärivad ka poolte argu-mendid protsessi eri faasides.

Nagu öeldud, süüdistasid Romanowitzid Grewet Anna Catharina Romanowitzi rasestamises ja abiellumislubadusest taganemises. Et Grewe oli taolisi lubadusi tõepoolest andnud, ilmnevat kolmest tõsiasiast. Esmalt paljudest tema meelitusi ja komplimente täis kirjutistest – osa lausa kullatud paberil³¹ –, kus ülistati Anna Catharina voorusi, kinnitati võimatust teda unustada, oma truudust talle jne. Peale selle olevat ta naisele kinkinud salli, millele maalitud nooltest läbistatud süda, koos kaaskirjaga, et seda vastu võttes võtab ta vastu ka mehe südame. Hiljem aga olevat Grewe selle kirja salaja tagasi võtnud ja ära põletanud. Teiseks toodi välja, et nad olevat omavahel igasuguseid kingitusi vahetanud, seejuures mainiti, et Grewe oli neist mõnda lausa ihaldanud. Kolmanda tõendina toodi esile, et nad olevat koos ringi reisinud ja külas käinud nagu tõelised kihlatud. Ka osutavat abiellumiskavatsusele üks Grewe kiri, kus paluti õlut pruulida, seda kõrtsides müüa ja pool saadud tulust talle anda. Kui aga Grewele meenu-tatud lubadust kihlus välja kuulutada, palunud ta kannatlik olla ja natuke oodata. Pärast neid põhjendusi suunduti õiguslike argumentide juurde ja paluti soodsat kohtuotsust. Romanowitzid soovisid, et Grewe nende sugu-lasega abielluks ja nii oma lubaduse täidaks. See oli ainus satisfaktsioon, mida nad oma sugulase au jalge alla tallamise eest soovisid – eri õigusnor-mide järgi oli abielu ka ainus viis, kuidas sellisel juhul naisterahva au ja väarikust taastada. Anna Catharina Romanowitzi ja Christoph Otto Grewe vahekor-rast sündinud last ei mainita selles kohtuasjas mitte kordagi, ka ei

²⁹ Perandi, *Das ordentliche Verfahren*, 88.

³⁰ Kohtuotsus on säilinud kahes eksemplaris, koopia Romanowitzide ja Grewe vahelise kohtuasja toimikus (RA, EAA.858.2.2632, l. 19–20), originaal Eestimaa ülemmaakohu protokolliraamatus (RA, EAA.858.1.228, lk 236–238). Vaadeldavas kohtutoimikus on veel kaks sedelit, kus on üles loetud asjad, mille Christoph Otto Grewe on Anna Catharina Romanowitzilt kingitusena vastu võtnud ning üks sedel Grewelt saadud asjade nimekirjaga.

³¹ Tõenäoliselt on siin silmas peetud kullatud servadega paberit.

nõudnud süüdistajad lapse legitiimseks tunnistamist ega näiteks rahalist toetust tema kasvatamiseks.

Kui Romanowitzide esitatud kaebuse toon oli ülimalt väljapeetud ja ilmutas suurt respekti ülemmaakohtu suhtes ega sisaldanud süüdistatava kohta ühtegi halvustavat sõna, siis vastuskiri oma teravuste ning lausa pahatahtlikuna mõjuvate märkustega oli sootuks teisest puust ega vastanud ka menetluskorras esitatud nõudele, mille kohaselt ei tohtinud vastaspoolt laimata ega solvata. Grewe küll vabandas kohtu ees öeldu pärast, kuid leidis selle enda kaitseks ja süütuse tõendamiseks vajaliku olevat. Oma varasemates kirjades – ja ka nimepäevaluuletuses – oli Grewe ülistanud Anna Catharina Romanowitzi kui ülimalt vooruslikku daami, ent siin kirjeldati teda kerglase, et mitte öelda lausa kombelõdva naisterahvana. Grewe enda sõnul oli tegemist tõese jutustusega (*eine ümständliche wahrhaftige Erzählung*) sellest, kuidas asjalood tegelikult olid olnud, taandas kõik naise mõistetamatule, esimesest silmapilgust tekkinud kirele ja võrgutustele ning osutades ka tema venna Hans Romanowitzi mõningasele mahitusele. Grewe sõnul olevat kihlumise ja abiellumise jutuga välja tulnud Hans ja Anna Catharina Romanowitz – tema enese seotust ühe teise daamiga ei tehtud märkamagi.³² Peale selle ei olevat Anna Catharina olnud enam neitsi. Kokkuvõttes võib öelda, et Grewe ei olnud enda sõnul kunagi mingit abiellumislubadust andnud ega näinud endal mingit süüd; abiellumislubaduse andmise kohta puuduvat ka igasugune tõestus. Tema kirjadki olevat olnud vaid sõbralik vastus Anna Catharina kirjadele ja neid ei saavat pidada abiellumistootuseks, kuna kihluse saab välja kuulutada vaid selgete ja üheselt mõistetavate sõnadega ning koos vanemate ja teise lepingupoolega. Mis aga puutuvat enda kirja varastamisse, siis sellest ei teadvat ta midagi – Grewet varastamises süüdistades muudab Anna Catharina hoopis iseenda kahtlusaluseks. Ka vahetatud kingitusi ei saavat kuidagi pidada nn abielu käsirahaks või tagatiseks (*arrha*).

Grewe alustas siin diskussiooni käsiraha üle, kuigi Romanowitzid ei olnud oma kaebekirjas seda mõistet kordagi kasutanud – nemad rääkisid vaid kinkide vahetamisest. Tõenäoliselt tõlgendasid Grewe ja tema advokaat sellena järgmisi sõnu: *daß Sie sich unter ein ander mit allerhand Gaben vermählet*.³³ Kuna tema kirjutistes sisalduvat ei saanud pidada abiellumislubaduseks, siis seda vähem sai selleks pidada Anna Catharina

³² RA, EAA.858.2.2632, l. 15: “Und ob ich ihr gleich darauf begebenete, daß ich schon bey einer andern Dahmen engagiret, ohne der Meinigen Consens mich in keiner Heyrath einlaßen dürfte, gegen Sie aber erböttig wäre, Jhr einen andern ehrlichen Cavallier zum Freyer [?] zu zuführen”.

³³ RA, EAA.858.2.2632, l. 2p.

kingitud salli, kotti ja nuga. Mis aga puutuvat Portugali münti (*Portugäläser*³⁴), siis see polevat olnud mitte kink, vaid tasu müüdud linnaste eest. Grewe ei eitanud kordagi oma vahekorda Anna Catharina Romanowitziga ega tema rasestamist, vaid nimetas seda nooruseksimuseks (*begangenen Jugendlichen Fehler*) ning palus kindralkuberneri ja maanõunikke enda suhtes leebed ja heatahtlikud olla.

Oma vastuses Grewele avaldasid kaebajad sügavat nõrdimust selle häbitu ja ülimalt patuse jutustuse üle (*abschewliche und höchst lasterhaftige Erzelungs Schrift*),³⁵ millega oli kohtu ja suure hulga kuulajate ees (*bey einem so volckreichen umstande*)³⁶ häbistatud nii Anna Catharina Romanowitzi kui ka neid endid, ning nimetasid seda täielikuks valeks. Kaebajate *replica* toon on võrreldes esimese süüdistuskirja neutraalse ja reserveerituga võrreldes selgelt afekteeritum, võiks isegi öelda, et ärritunud, ning süüdistatava advokaati³⁷ iseloomustatakse irooniliselt kui meest, kes tahab olla *purus putus Philosophus* ehk pesuehtne filosoof, ent filosoofile sobimatul moel õigustab end vale kaudu, st esitab valesüüdistusi koos valetõenditega. Fraasi *purus putus Philosophus* tähendus ei ole siin üheselt selge, küll aga võib kindlalt väita, et tegemist oli iroonilise ja halvustava sõnakasutusega, mida Romanowitzid ja nende advokaat poleks kohtueeskirja kohaselt tohtinud endale lubada. Adjektiivipaar *purus putus* on pärit antiikkomöödiast, täpsemalt Plautuselt, kellel see esines tähenduses “täielik, pelk” vmt ja on samamoodi negatiivse varjundiga; seevastu Aulus Gelliusel oli see fraas täiesti neutraalses tähenduses “puhas”.³⁸ *Philosophus* suure P-ga, nii nagu see on kirjutatud ka siinses *replica*’s ja sellele vastuseks koostatud *duplica*’s, tähistas 17. sajandi tekstides tavaliselt Aristotelest.³⁹ Kui aga mitte hoolida

³⁴ Kontekstist ei selgu, kas siin oli tegu ehtsa Portugali kuldmündi või Põhja-Saksamaal või Läänemere regioonis valmistatud koopiaga.

³⁵ RA, EAA.858.2.2632, l. 22; samasisulise väljendi võib leida ka tagantpoolt, l. 24, kuid siin pole üheselt selge, kas silmas on peetud Grewet või tema advokaati.

³⁶ RA, EAA.858.2.2632, l. 22. Keda rohkearvulise publiku all silmas peetakse, jääb selgusetuks. Ei ole võimatu, et tegemist on retoorilise liialdusega.

³⁷ Sõna *Concipient*, mis tähendab mingi kirjutise autorit või koostajat, kasutatakse siinses kohtutoimikus alati Grewe advokaadi kui vastuse kirjapanija kohta.

³⁸ Vt Basilius Faber, *Thesavrus eruditionis scholasticae, sive ratio docendi ac discendi, facili, plana et compendiaria prorsvs via: ex optimis quibvsque avtoribvs, Graecis et Latinis, et vspellext instrvctissima verborum, locutionum, rerum, sententiarum [...]* (Leipzig, 1587), 478, märksõna *putus*.

³⁹ Vrd nt *Constitutiones Academiae Dorpatensis (Academia Gustaviana)*, tlk. Kristi Sak (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997), 34, 58, kus filosoofiateaduskonna professorite kohta öeldakse kollektiivselt *Philosophi* ehk filosoofid. Seda nimetust võidi kasutada ka sama teaduskonna tudengite kohta, kuid et see asub pealkirjas, ei saa seda pidada tavakasutuseks (*ibid.*, 46). Samas ei ole põhikiri ka dokument, mis peegeldaks üheselt

algustähe ortograafiast, võiks väiketähest *philosophus*'t mõista selle otsetähenduses "tõearmastajana" – pealegi on ajast aega filosoofia ja filosoofide üks keskseid uurimisküsimusi olnud tõde. Mõlemal juhul oli süüdistajate kõnepruuk ebaviisakas, see oli üks viise, kuidas veelgi rõhutada Grewe ja tema advokaadi valelikkust. Romanowitzide süüdistus Grewe advokaadi vastu oli ülimalt tõsine, sest advokaat vastutas asjaajamise seaduspärasuse kõrval ka kohtukirjades öeldu õigsuse eest.⁴⁰ Romanowitzid ja nende advokaat läksid oma sõnadega veelgi kaugemale, väites, et Grewe advokaat oleks kaitsekirja stiili valides pidanud lähtuma oma eriala ning kohtukirja jaoks sobivamast kirjastiilist, st "Filosoofilistest alustest (või ka Filosoofia põhimõtetest)" (*Principiis Philosophicis*), aga mitte sellistest kõrgelennulise kõnemaneeeriga teostest nagu *Amadis* või *Arkaadia*.⁴¹ Iroonilised viited Grewe advokaadi soovile olla tõeline filosoof ning õige kohtustiili mittevõrdamisele võivad osutada ka tema puudulikule juriidilisele haridusele, st et ta ei olnud oma stuudiumiga ettevalmistavast filosoofiateaduskonnast kaugemale jõudnud.⁴² Kuna aga advokaatide isiku kohta puuduvad igasugused andmed, ei saa seda väidet kontrollida, samas näib Romanowitzide advokaadi kasutatud sõna *professio* (elukutse) osutavat sellele, et Grewe advokaat oli siiski vastava erialase haridusega. Ei ole võimatu, et filosoofivõrdlus ja kohtukirja stiili puudutav on nii siin kui ka Grewe *duplica*'s advokaatide omavaheline arveteõiendamine.

Kaebajad kinnitasid kogu kihelkonda tunnistajateks kutsudes Anna Catharina Romanowitzi häid kombeid⁴³ ning süüdistasid Grewet nüüd juba kahes punktis: naise rasestamises, abiks mesikeelsed sõnad ja kindlad lubadused, ning tema au avalikus haavamises. Romanowitzid esitasid kõigile Grewe väidetele vastulause, kasutades seejuures jälle Grewe enda kirju Anna Catharinale. Grewet kirjeldati siin kui ülimalt häbitut, südametut ja valelikku meest, kes peab alati saama oma tahtmise ja kes arwab,

tavakasutust. Seejuures ei saa aga välistada võimalust, et siin kollideerub mitu tähendusvarjundit.

⁴⁰ Perandi, *Das ordentliche Verfahren*, 75.

⁴¹ RA, EAA.858.2.2632, l. 22: "Es hette billig dem *Concipienten*, als der allen absehen nach ein *purus putus Philosophus* sein will, die ins *Libell* ihm fürgelegte *Argumentorum pondera*, wo nicht anders dennoch zum wenigsten aus denen ihm und seiner *profession* am besten anstehenden *principiis Philosophicis*, und nicht mit solchen auß dem *Amadijs*, oder denen *Arcadien* zusammen gesuchten Hohen redens arten, als womit *Er ex hoc Augustissimo Tribunali ad Garamantes usque* billig zuverweisen ist, zu hintertreiben und sich dem *stylo Curiae* in allem gemäß zubezeigen, gebühren wollen."

⁴² Selle tõlgenduse eest tänan Kristi Viidingut.

⁴³ Siin tekib tahtmatult võrdlusmoment Heinrich Gösekeni koostatud leinajutlusega, kus samamoodi kutsutakse kogu kihelkonda tunnistajaks, et Anna Catharina ema Anna Eckholt oli igati vooruslik naine, vt Göseken, *Manns-Crohn*, l. Aiv.

et tal on alati kõiges õigus.⁴⁴ Et Grewe oma süüd olevat mõistnud, selle tõenduseks refereeriti tema vestlust Anna Catharina eestkostjatega, kelle küsimusele nende hoolealusega abiellumise kohta olevat Grewe vastanud, et Soomes või Rootsis ta teeks seda küll, aga mitte Eestimaal. Selle väite tõesust oli kohtusse kinnitama tulnud üks eestkostjaist. Miks Grewe nõustunuks Rootsis või Soomes abielluma, aga mitte Eestimaal, see süüdistajate *replica*'st ei ilmne, küll aga leidsid nad, et asukoht ei vabasta abiellumiskohustusest. Romanowitzid haarasid oma *replica*'s kinni Grewe alustatud *arrha*-diskussioonist (lähemalt vt tagantpoolt). Nad lükkasid ümber ka Grewe väite, nagu oleks teda kavaluse ja meelitustega patuteele viidud – ta tuli ju ometi ise, vabatahtlikult Vaiknasse.

Grewe alustas oma *duplica*'t pöördumisega ülemmaakohtu poole, väljendades sügavat nõrdimust selle üle, et süüdistajad on teda ja tema advokaati Eestimaa rüütli- ja maaõiguses kehtestatu vastaselt kohelnud. Nad olevat Grewet oma *replica*'s solvanud ja alandanud, nimetades tema toodud tunnistusi valeks ja tühisteks, käitudes tema suhtes ebasõbralikult ning õhutades tema vastu vimma, hoolimata tema enda viisakusest kõigi osapoolte vastu ja tagasihoidlikkusest. Grewe astus välja ka oma advokaadi kaitseks, kinnitades, et see ei ole kirja pannud midagi, mida tema ise ei ole palunud.⁴⁵ Ta esitas kõigile talle esitatud süüdistustele vastuargumendid – nii nagu ka kohtukorras oli ette nähtud –, pöörates või üritades pöörata need süüdistajate kahjuks. Grewe nimetas Romanowitzide *replica*'s toodud tõendusmaterjali häbiväärseks väljamõeldiseks, rõhutades, et tema esimeses kaitsekirjas öeldust – kui selle sisu ja vorm polnud ka kõige meeldivamad – puudus igasugune pahatahtlikkus, vaid see olevat kirja pandud kõige alandlikuma austuse ja sündsä häbitundega ning ette loetud tasasel häälel. Grewe kinnitas, et ta advokaat ei ole mingi *purus putus Philosophus*, sest seesinane ei oskavat filosoofiast muud, kui õpetada selle kunsti reegleid, aksioome ja termineid; tema kohtukirja stiil ei olevat aga mingil juhul üle võetud nimetatud romaanidest, sest ta ei ole neid kunagi lugenud, vaid hoopis retoorikaõpetusest, mida ta häbenevat sama vähe kui filosoofiat. Kui aga keegi peaks suutma vastupidist tõendada, oli ta nõus teenitud karistust kandma. Mis aga puutuvat abiellumisse, siis tema enda

⁴⁴ RA, EAA.858.2.2632, l. 23: “als die Er mit keinen jota berühren dürffen, noch wieder treiben können, erwiesen und dargethan worden”.

⁴⁵ Ehkki kõik kohtukirjad on kirja pannud advokaadid, lähtub sealne sõnakasutus nende esindatavate öeldust. Seda kinnitab ka Grewe fraas, millega ta *duplica*'s oma advokaadi kaitseks välja astus, vt RA, EAA.858.2.2632, l. 27.

rapsoodiaid ei saavat pidada abiellumissoovi ega -lubaduse kinnituseks,⁴⁶ kuna seesinane pidi olema esitatud selgete ja arusaadavate sõnadega. Ka ei saavat seda järeldada tema kirjades kasutatud pöördumistest *öde* ja *vend* – seda väites viitas Grewe tõenäoliselt mõnes üldtuntud leksikonis või käsi- raamatus kirjutatule.⁴⁷

Järgnevalt asus Grewe oma esimeses vastuskirjas toodud argumente õigustama või selgitama: pärast Anna Catharina rasestumist olevat ta temaga suhelnud mitte rohkem kui kolm kuud; janditamisest (*Poßrennreißen*) olevat ta rääkinud vaid oletuslikult (*putative*), aga mitte kinnitavalt (*assertive*). Süüdistajate uue tõendi, eestkostja Nieni vande⁴⁸ aetas Grewe negatiivsesse valgusesse, naeruvääristades Romanowitze ja Nieni ning iseloomustades seda piiratud ja erapooliku abinõuna, mida pealegi ei saavat ükski kohus arvestada tõendina. Oma sõnade selgituseks esitas ta loost hoopis teistsuguse versiooni: Soome või Rootsi reisimise ja abiellumise jutuga olevat pärast rasestumist tema juurde tulnud Anna Catharina ise, sest seal ei tundvat teda mitte keegi. Vahetatud kingituste osas ei nõustunud Grewe süüdistajate väitega, et need on tõlgendatavad käsiraha ehk *arrha*'na, ning kuldkäevõrud olevat ta enda kätte võtnud vaid seepärast, et Anna Catharina ei saanud oodata, kuniks kullassepp nende majja tuleb. Romanowitzide poolt uue tõendina esitatud kirja kohta ütles selle autor, et see võib küll olla tunnistus suurest kirest (*documentum vehementioris desiderii*), aga mingil juhul ei saa seda pidada abiellumislubaduse tõenduseks. Lõpetuseks palus Christoph Otto Grewe kohtult isiklikku vastandamist Anna Catharina Romanowitziga, sest süüdistajad olid teda ja tema advokaati oma *replica*'s laimanud.

Pärast *replica* ja *duplica* kohtule esitamist ja ärakuulamist kohtuistungil küsitleti avalikult ka mõlemat osapoolt – sellele osutavad nii Anna Catharina, tema sugulaste kui ka Grewe ametlik pöördumine ülemmaakohtu

⁴⁶ Mitmuslik vorm *rhapsodien* Grewe *duplica*'s lubab oletada, et ta kirjutas Anna Catharina Romanowitzile rohkem kui ühe luuletuse, kuigi tõendusmaterjalina on esitatud vaid nimepäevaõnnitlus. Teiselt poolt ei ole võimatu, et selle sõnaga tähistatakse siin nii luuletust kui ka kirju. Grewe esimeses kaitsekirjas on seevastu ainsuslik vorm *per rhapsodiam*.

⁴⁷ RA, EAA.858.2.2632, l. 28: [...] “vid: literae in universum omnes”. Mis teosele siin osutatakse, pole seni õnnestunud kindlaks teha. Võimalik, et see on viide mõnele üldleksikonile, käitumisõpikule või nt prantsuse galantsuste käsiraamatule – viimaste populaarsus hakkas just sel ajal tõusma.

⁴⁸ Vrd [*Estländisches Ritter- und Landrecht*], kus on vande all tunnistamisele pühendatud mitu artiklit: 1.22.6, 1.22.9, 1.22.12, viimases on ka tunnistajavande tekst ja vormikohane hoiatus vaelevandumise tagajärgede eest.

poole, palvega langetada õiglane ja kirjutaja(te) jaoks soodne otsus.⁴⁹ N-ö ärakuulamine toimus tõenäoliselt kas 12. või 13. märtsil 1667, sest Anna Catharina Romanowitz osutas oma palvekirjas eilsele päevale, tema nimel kohtusse pöördunud mainisid aga nii eilset kui ka üleilset päeva; Grewe seevastu väljendus nii üldsõnaliselt, et sealt ei ole võimalik täpset ajamääratlust välja lugeda.⁵⁰

Sarnaselt Grewe esimesele ja teisele kaitsekirjale nähtub selles viimases pöördumises kasutatud sõnadest-väljenditest ning vastuargumentidest, et ta oli seegi kord tutvunud süüdistajate omaga. Ning tõepoolest, süüdistajate palvekirjale on kohtusekretär peale kirjutatud, et see tuleb anda vastaspoolele vastamiseks. Anna Catharina palvekirjal taolist märget ei ole ja nii ei leia Grewe vastusest ka ühtegi viidet sellele. Miks süüdistajate viimane pöördumine kohtu poole anti süüdistatavale vastamiseks ja kas see oli 17. sajandi keskpäiku tavapraktika, ei ole selge. Adolf Perandi oma käsitluses Eestimaa ülemmaakohtu tsiviilprotsessi korraldusest sellist protseduurireeglit välja ei too.⁵¹

Palvekirjades muutus poolte argumentatsioon – tõenäoliselt oli tegemist reaktsiooniga vastandamisel esile toodud argumentidele või väidetele, sest varem kohtule esitatud süüdistus- ja kaitsekirjades selliseid aspekte ega sõnu ei olnud kasutatud. Süüdistajate toon on siin muutunud veelgi teravamaks, eriti kui võrrelda seda nende esimese kaebusega. Grewe reageeris siin esitatud süüdistustele samasuguse teravusega. Ka Anna Catharina palvekirjas Grewe isiku kohta kasutatud väljendid – *der boßhafftige Grewe; dieser Gottlose Grewe* – on võrdlemisi teravad ning kontrastis sellega, kuidas ta kujutas enda olukorda: vaene ja mures laps (*Jch armes betrübtes Kind*), kes Grewe valetamise peale olevat olnud ülimalt jahmunud ning vandus

⁴⁹ Kõik need pöördumised on koostanud, või vähemalt kirja pannud sama advokaat. Ühelt poolt osutab sellele käekiri, teiselt poolt süüdistajate ja Anna Catharina pöördumises kasutatud sarnased fraasid ja väljendid, mida on vaid õige vähe varieeritud vastavalt esindatava(te) soole ja hulga.

⁵⁰ Süüdistajate ja Anna Catharina Romanowitzi palvekiri on kohtule esitatud 14. märtsil 1667; Grewe oma on dateerimata. Anna Catharina Romanowitzi kasutatud ajamääratlus: *gestern* (eile); kõik sugulased: “gestriges tages [...] vernommen, [...] vorgestern bey gehaltener mündlicher Conferentz [...] gestriges tages” (eilsel päeval kuulsime [...] üleile peetud suulisel ülekuulamisel [...] eilsel päeval); Grewe: “ex nupera Confrontatione” (äsjasest vastandamisest). Anna Catharina sugulaste sõnadest jääb mulje, nagu nad ei oleks ise sellel vastandamisel kohal viibinud.

⁵¹ Kas nende palvekirjade puhul on tegemist täiendustega kohtusekretäri koostatud kokkuvõttele koos õigusliku hinnanguga (*Relation*), mis oli otsuse langetamise aluseks, ei ole võimalik üheselt öelda. *Relation* ja kõik kohtukirjad vaadati mõlema osapoole juuresolekul läbi ning nad said anda suuliselt selgitusi. Kas seda protseduuri järgiti ka selle kohtuasja puhul, kohtutoimikust ja protokolliraamatust ei selgu, sest *Relation*’i neis säilinud ei ole.

nüüd Jumala ja oma hingeõnnistuse nimel, et mitte keegi peale Grewe ei ole tema armastusest osa saanud.

Mis ajendas süüdistajate palvekirja teravnenud tooni? Nimelt olevat Grewe vastandamisel välja tulnud väitega, nagu poleks Anna Catharina nende esimese vahekorra ajal enam neitsi olnud. Niisugune reaktsioon alles pärast avalikku vastandamist on mõneti üllatav, sest samasisulise kahtlusega esines Grewe juba oma esimeses vastulauses.⁵² Sellest, et Grewe esimesele taolisele kahtlusele või osutusele nii teravat reaktsiooni ei järgnenud – õigupoolest ei pööratud sellele üldse tähelepanu –, võib oletada, et vastandamine oli toimunud märksa suurema publiku ees kui varasemad kohtuistungid. Sellist väidet avalikult kohtus kuulda tähendas süüdistajate jaoks ülimalt avalikku häbi ning vajadust Anna Catharina ja seeläbi ka endi au ja mainet kaitsta. Seega asusid nad rünnakule, väites, et kuigi kõik meedikud, füüsikud ja anatoomid kinnitavad, et neitsilikkuse kaotamise kohta puuduvad igasugused kindlad märgid või tunnused, oskavat Grewe ometi mõningate väliste tunnuste järgi rikutud neitsilikkuse (*die verrückte Jungfrawschafft*) kindlaks teha.⁵³ Ometi ei tuleks seda uskuda, sest Grewe on kõike seda öelnud vaid selleks, et selle süüdistuse kattevarjus talle esitatud nõudmistest vabaneda.

Grewe ei jätnud neid punkte vastamata, vaid pareeris vägagi avameelselt: ta kinnitas end õigustades, et ta olevat kõnelenud kogenematu inimese positsioonilt ja kõik tema väited vastandamisel olevat tuginenud abieluinimeste kogemustele, mida ta olevat väljendanud oletuslikult. Oma argumentidena tõi ta välja pettuse menstruatsiooni osas ning väite, et Anna Catharina Romanowitz polevat olnud enam neitsi. Viimase väite tõenduseks mainis ta, taas kohtult oma sõnade pärast vabandust paludes, naise tundetust nende esimese vahekorra ajal, mis viitavat sellele, et neitsinahk polnud enam terve.

Õiguslikud argumendid

Romanowitzide ja Grewe kohtuasjas langetatud otsusest nähtub, et Eestimaa ülemmaakohtus lähtuti otsuse tegemisel eelkõige kohalikust rüütli- ja maaõigusest,⁵⁴ ent ka teisi seadusetekste ei jätud kõrvale. Millised olid need

⁵² Vrd RA, EAA.858.2.2632, l. 15p.

⁵³ Sajandi jagu hilisemate mõtteavalduste kohta vt Ulrike Plath, "Libertinistlik kirjandus ja "valgustuse erootika" Baltikumis", *Balti kirjasõna ja kultuurielu valgustusajastu peeglis*, koost. Katre Kaju, Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 21 (28) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2014), 283–310 (302).

⁵⁴ Vrd Perandi, *Das ordentliche Verfahren*, 9–10.

teised alustekstid ning millistele kohaliku õiguse sätetele Romanowitzide ja Grewe tüliasjas otsustamisel tugineti, siinsest kohtuotsusest ei selgu – piirdutud on vaid üldsõnalise vormeliga.⁵⁵ Võimalik, et tegemist oli peamiselt nende samadega, millele pooled olid oma süüdistus- ja kaitsekirjades osutanud.

Süüdistajate juriidiline alusmaterjal puudutas laias laastus kaht küsimust: esmalt seadustest tulenevat kohustust abielluda abiellumislubaduse tähe all rasestatud aadlidaamiga ning teiseks, mis on käsiraha (*arrha*) ja mis mitte. Süüdistatava valitud õiguslikud alliktekstid seevastu puudutasid naise kombelõtvust, millega ka rasestamise korral ei kaasnenud abiellumiskohustust. Romanowitzide valitud õiguslikud argumendid lähtusid nende seisusest – aadel –, Grewe valitutel seisuslik aspekt puudub, need näivad olevat olnud pigem üldkehtivad. Romanowitzide väidetes peegeldub selge ja teadlik seisuslik segregatsioon ja eneseteadvus, Grewe näib olevat sellest aga mööda vaadanud ja lähtunud pigem oma süütuse presumptsioonist.

Romanowitzid toetusid oma kaebuses nii ilmalikule kui ka kirikuõigusele. Esmalt tsiteeriti Benedikt Carpzovi (1595–1666) teoseid *Practica criminalis*⁵⁶ ja *Jurisprudentia consistorialis*,⁵⁷ seejärel aga osundati Joac-

⁵⁵ Vrd RA, EAA.858.2.2632, l. 19p. Millistele seadustikele ja õigustekstidele Eestimaa ülemmaakohus oma töös toetus, vt Perandi, *Das ordentliche Verfahren*, 1–21. Eestimaa ülemmaakohtu 1659.–1668. aasta protokolliraamatust (RA, EAA.858.1.228) võib leida kolme laadi otsuseid: ühtede puhul ei ole osutatud, millele tuginedes see välja kuulutati; teiste puhul mainitakse, et otsuse tegemisel on lähtutud kohtule esitatud dokumentidest, olgu nendeks üksikud kirjad, üriku, arved ja arveraamatud või kogu kohtutoimiku sisu; ning kolmandaks vähesed otsused, kus mainitakse kohalikku rüütli- ja maaõigust. Viimasel juhul aga pole kordagi välja toodud, millisele sättele toetutakse. Eestimaa rüütli- ja maaõiguses on otsuse langetamise ja selle aluste kohta öeldud järgmist: “Wann Kläger und Beklagter allhie Jhre Nohtdurfft durch zwey Wechsel Schrifftten eingebracht, und an beyden Seiten geschlossen, sollen die Acten bey Verschloßenen Thüren Collegialiter verlesen, mit fleiß erwogen u. darauf nach diesen Löblichen Landes Privilegien, Recessen, Statuten, erweißlichen Gewohnheiten und auf begebenheit nach den gemeinen beschriebenen Rechten in jeder Sache, waß Rechtens, definitive erkannt, gesprochen und geurtheilet werden” (*Estländisches Ritter- und Landrecht*], 1.32.1, l. 49).

⁵⁶ Benedikt Carpzov, *Practicae Novae Imperialis Saxonicae Rerum Criminalium partes 1–3* (Wittebergae: Scurerus, Müllerus, 1635). Siit tsiteeriti teise raamatu 68. küsimuse 91.–93., 97. ja 98. alapunkti. 68. küsimuse teemaks on abieluväline seksuaalne läbikäimine (*stuprum*), süütuse kaotanud naisele hüvitise maksmine ja sellisest suhtest sündinud lapsele alimentide maksmine. Viidatud alapunktides aga rõhutatakse, et süütuse võtja tuleb abielluma sundida, kui ta ise on abielluda lubanud, et alati tuleb pigem eeldada abielu ning et keegi ei tegutse oma heaolu vastaselt.

⁵⁷ Benedikt Carpzov, *Jurisprudentia ecclesiastica Seu consistorialis Rerum & Quaestionum In serenissimi ac potentissimi principis electoris Saxon. Senatu Ecclesiastico & Consistorio Supremo Probe ventilatarum, maturo consilio deliberatarum [...] Libris III [...]* (Lipsiae: Kühnen, Köler, 16491). Ka selle puhul osundasid süüdistajad samasisuliselt

him von Beusti (1522–97) traktaati abielluõigusest.⁵⁸ Viimaks parafraseeriti Rootsi kuninga 1665. aasta 7. märtsi määrust – täpne rootsikeelne tsitaat, küll mitte ortograafiliselt, on eraldi lehekesel lisatud Romanowitzide kaebusele.⁵⁹ Kõigist neist on välja toodud kohad, mille järgi mees, kes on abiellumislubaduse andnud ja sellise ettekäändega naise süütuse röövinud, peab selle naisega ka abielluma – see olevat selgelt kirjas kõigis jumalikes, vaimulikes ja ilmalikes õigusnormides (*so woll Gött. Geist. als auch Weltliche Rechte*). Seejuures tuleb märkida, et aadliseisuse rõhutamine nende juriidiliste kirjakohtadega seoses on Romanowitzide ja nende advokaadi lisandus: ei Carpzo ega Beust räägi eksplitsiitselt aadlikest. Kuninglikust korraldusest on esile toodud, et kui mees keeldub abiellumast, ootab teda ees riigist väljasaatmine.⁶⁰

Grewe toetus Romanowitzide esitatutest erinevatele õigusallikatele. Esmalt tsiteeris ta üldist õigust (*in gemeinen Rechten*), millega kattuvat ka ühe Eestimaa rüütli- ja maaõiguse seadusesätte algus. *Gemeines Recht* osutab Euroopa ühisõigusele ehk *ius commune*'le, mis oli kujunenud Rooma õiguse retseptiooni najal,⁶¹ kuid sisaldas lisaks Rooma õigusele kanoonilise ja üldise Saksa õiguse norme.⁶² Kui suurel määral lähtus Eestimaa ülemmaakohus oma töös Euroopas üha olulisemaks muutunud Rooma õigusest, ei ole üheselt selge, sest sarnaselt Rootsi seadustega kasutati seda n-ö abiõigusena, kui kohalikest aktidest ei piisanud.⁶³ Seejuures ei saa mööda

peatükki (2.14.228), mille alapeatükkidest on valitud need (8–10), mis käivad abiellu sundimise kohta, kui mees on andnud abiellumislubaduse. Carpzo vil jätkus see käsitlus edasise selgitusega, et kui mees sellist lubadust andnud ei ole või ei tunnista selle andmist, siis ei tohi teda abielluma sundida. Viimase klausli jätsid Romanowitzid tähelepanuta ja sellele ei juhtinud tähelepanu ka Grewe advokaat.

⁵⁸ Joachim von Beust, *Tractatus de sponsalibus et matrimonii ad praxin forensem accommodatus* (Wittenberg, 15861). Beusti traktaadist on Romanowitzid oma argumentatsiooni toetuseks valinud 1. osa 58. peatüki, kus käsitletakse avalikke kihlakinke: need on siduva jõuga ja neid ei saa soovi korral lihtsalt tagasi võtta; kui üks pool peaks pärast kihlakinkide vahetamist siiski oma lubadusest taanduma, tuleb ta abielluma sundida. Beusti käsitluse samale peatükile on osutanud Carpzo nii oma *Practica criminalis*'es (2.68.92) kui ka *Jurisprudentia ecclesiastica*'s (2.14.228.9), mis olid Romanowitzide juriidilise argumentatsiooni alustekstid.

⁵⁹ RA, EAA.858.2.2632, l. 3, 13; *Kongl. stadgar, förddningar, brev och resolutioner*, 428.

⁶⁰ *Kongl. stadgar, förddningar, brev och resolutioner*, 428; vrd ka Stiernhöök, *De jure sveonum et gothorum vetusto*, 320–323.

⁶¹ Vt Marju Luts, “Kui neid kapitulatsioonid ees ei oleks...? ehk Õiguse moderniseerimise takistused Vene impeeriumi Läänemere-provintside 19. sajandil”, *Vene aeg Eestis: uurimusi 16. sajandi keskpaigast kuni 20. sajandi alguseni*, koost. Tõnu Tannberg, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 14 (21) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006), 24–82, (40, märkus 40).

⁶² *Ibid.*, 30, 39.

⁶³ Vt Perandi, *Das ordentliche Verfahren*, 1; vt ka eespool märkuses 55 toodud tsitaati.

vaadata ka Eestimaa naabrite õigusaktidest, eelkõige Liivimaa omadest ning Rootsi linna- ja maaõigusest, mis olid muuhulgas Eestimaa ülemmaakohtu töös kasutusel.⁶⁴ *Ius commune*'st olid Grewe ja tema advokaat toonud tsitaadi "Volenti enim et consentienti (provocanti) non fit iniuria" ehk "soovijale ja nõusolijale (provotseerijale) ei sünni ülekohtu", ilma selle täpset allikaviidet andmata. Eestimaa rüütli- ja maaõigusest osutati aga neitsite, leskede ja tüdrukute häbistamise peatükile, mille teise artikli algus sarnaneb tõepoolest toodud ladinakeelse tsitaadi algusega.⁶⁵ Üldise õiguse normina võib tõlgendada ka teist allikaviiteta tsitaati "Affirmanti incumbit probatio" ehk "tõendamine on millegi väitja ülesanne".⁶⁶ Seejärel tsiteeris Grewe Rootsi õigusteadlase, Uppsala ülikooli professori ja hilisema riigihistoriograafi Johannes Loccenius (1598–1677) teost *Exercitationes juris*, valides sealt neljanda disputatsiooni *De jure conjugii* ehk "Abieluõigusest", kus omakorda on toetunud Martin Lutheri (1483–1546) traktaadile abielu põhjustest ning Paulus Cypraeuse (1536–1609) traktaadile abieluõigusest.⁶⁷ Osutus Lutherile ja Cypraeusele on osa Loccenius-tsitaadist, ilma et neid tekste tegelikult argumenteerimisel kasutatud oleks. Grewe

⁶⁴ Selliseks oletuseks annab alust fraas "und praejudiciret weder unseren Ritter, noch sonsten einigen andern Landes Rechten" (RA, EAA.858.2.2632, l. 24); vt ka Perandi, *Das ordentliche Verfahren*, 12–14. Et nt Liivimaa õigus 17. sajandi keskpaiku tõepoolest kasutusel oli, sellele osutavad TLÜAR-s hoitava Eestimaa rüütli- ja maaõiguse käsikirja Msc K1-52/4 vastavad servamärkused, mis on käekirja ja tindi põhjal otsustades kirja pandud käsikirjaga samal ajal.

⁶⁵ [*Estländisches Ritter- und Landrecht*], 5.23.2: "So aber die Geschwächte von sich selbst, ohne bitten, begehren und Eheliche zusage dem ledigen von Adel zum Jhrem Unglück annlaß, Ursache und gelegenheit gegeben, so soll derselbe von Adel, wan die Geschwächte mit dem Thäter, gleiches adelichen Standes und Herkommens, darum daß er gleichwoll die Person zu unehre, Schande und Verachtung gebracht, und sich deßen billig enthalten sollen, den halben Dotem der Jhr sonsten auß Jhres Vaters Güther folgen können, zu geben schuldig seyn, und darüber nicht besprochen werden."

⁶⁶ Vrd [*Estländisches Ritter- und Landrecht*], 1.21.1–2, kus on välja toodud sama põhimõte.

⁶⁷ Johannes Loccenius, *Exercitationes juris, in quibus praeter aliarum gentium leges, cum jure Suecano jus Romanum pro instituti ratione brevitatis ac succinctes confertur et quoties opus videtur, ad normam juris divini revocatur* (Uppsala, 1639). Eesti raamatukogudes on olemas 1653. aastal Stockholmis ilmunud teine väljaanne, mis trükiti koos Loccenius teosega "Synopsis juris" ja mis oli tõenäoliselt ka Grewe advokaadil käepärast – sellele osutab nii järgnev tsitaat "Synopsis juris'est" (3.1) kui ka nt TLÜAR-s leiduv eksemplar, kus on alla joonitud lõike, mis mh sobivad ka selle kohtuasjaga. Raamatus leidunud provenientsimärkide eemaldamise tõttu pole selle kunagisi omanikke võimalik tuvastada. Paulus Cypraeus, *De connubiorum iure: tractatus a multis desideratus, quaestiones plerasque omnes, quae in hac materia moueri possunt [...], exemplis insuper ex antiquitatis historia summo labore conquisitis [...]* (Frankfurt, 1605), § 12. Millist Lutheri teost siin silmas on peetud, pole üheselt selge. Viites toodu kohaselt peaks see olema *De causis matrimonii*, kuid sellenimelist kirjutist Lutheril ei ole. Võimalik, et silmas on peetud nt 1525. aastal Straßburgis ilmunud kirjutisi *De matrimonio sermo* või *Duorum*

viitas paar lõiku allpool taas Locceniusese, seekord tema teisele dissertatsioonikogumikule *Synopsis juris*, mis oli 1653. aastal ilmunud koos valimikuga *Exercitationes juris*. Ka *Synopsis juris*'est viidati abieluteemalisele dissertatsioonile, mis siin on pealkirjastatud *De jure matrimonii* ja mida võiks eesti keelde tõlkida samuti "Abieluõigusest". Vande andmisega seoses osutas Grewe oma esimeses kaitsekirjas veel ühele juriidilisele tekstile: flaami juristi ja Wittenbergi ülikooli õigusteaduste professori, *usus modernus pandectarum*'i ühe olulisema esindaja Matthias Wesenbecki (1531–86) koostatud pandektide kommentaarile.⁶⁸ Arvukad eksemplarid Tartu ja Tallinna raamatukogudes tõendavad, et see teos oli 16.–17. sajandil Eesti alal aktiivses kasutuses. Täpsest viitest hoolimata ei ole Wesenbeckilt toodud ühtegi tsitaati, ent 1619. aastal Frankfurdis ilmunud väljaandes, mida praegu hoitakse Tallinna ülikooli akadeemilises raamatukogus, on vastavas peatükis ja mõnel pool mujalgi asjasse puutuvad kohad alla joonitud. Samas on ka üks käsikirjaline märkus, mis haakub hästi Romanowitzide ja Grewe kohtuprotsessiga.⁶⁹ Kui Carpzovi ja Locceniusese teosed olid olulised ühe või teise osapoole argumentatsiooni kui terviku jaoks, siis Wesenbecki *Paratitla* puudutas vaid üht argumenti (vanne), millele pealegi ei ole kaugeltki nii suurt kaalu omistatud kui näiteks käsirahale.

Erinevalt Romanowitzidest, kes rõhused sätetele, mis puudutasid aadlidaami rasestamist *sub spe matrimonii*, lähtusid Grewe valitud õiguslikud argumendid ja tsitaadid tema enda hoopis teistsugusest versioonist: kui naine on liiderlik ja kõlvatu, siis ei saa ükski seadus sundida meest temaga abielluma.

Romanowitzid haarasid kinni Grewe toodud tõendusmaterjalist ning üritasid oma *replica*'s kohtule näidata, kui meelevaldselt ta on Locceniusese kirjutatut esitanud. Oma õige ning Grewe vale tõlgenduse rõhutamiseks osutasid Romanowitzid Locceniusese seisukohtade üldisele tuntusele ning tõid talt paar pikemat tsitaati – erinevalt Grewest, kes oli valinud vaid ühe lühikese lause.⁷⁰ Lisaks toetusid nad osa vastuargumentide esitamisel,

de Matrimonio Thematum Analytica või 1530. aastal Wittenbergis ilmunud teost *Von Ehesachen*, kuid ka nt lauakõnedes on ta seda teemat korduvalt käsitlenud.

⁶⁸ Matthias Wesenbeck, *Paratitla in pandectarum iuris civilis libros quinquaginta: ex praelectionibus [...] eiusdem prolegomena, de studio iuris recte instituendo: de libris iuris, & partitione pandectarum. Accessit rerum et verborum [...] index* (Basel: Oporinus, 1563).

⁶⁹ Kellele see 1619. aasta väljaanne kuulus, ei ole võimalik öelda, sest kaasaegsed omanikumärgid puuduvad; 19. sajandiks oli see eksemplar jõudnud Eestimaa avalikku raamatukokku.

⁷⁰ Romanowitzid tsiteerisid Locceniusese teisest kogumikust sama dissertatsiooni abieluõiguse kohta (3.1.33–34). Neist artikleist on välja toodud, et kui mees on lubanud naisele temaga abielluda, siis peab ta seda ka tegema, kui on naiselt süütuse võtnud. Kui ta aga

nagu esimeseski süüdistuskirjas, Carpzovile ja tema konsistoriaalõiguse käsitlesele. Nähtavasti Locceniusse teose eeskujul tõid Romanowitzid oma argumentatsiooni termini *reus* (kostja, süüdistatav), mida nad oma esimeses süüdistuskirjas kasutanud ei olnud – seda ei leia ka Romanowitzide hilisemast palvekirjast. Oma *duplica's* argumenteeris Grewe ootuspäraselt Locceniusse ja Carpzovi kirjutatu baasil, kasutades nende sõnu jällegi vastavalt oma vajadustele.

Nagu näha, esitas kumbki pool oma nõudmiste kinnituseks või süütuse tõendamiseks endale sobivad juriidilised argumendid ning osutas valitud õigusteaduslike autoriteetide kõrval Eestimaal kehtinud õigusaktidele, olgu selleks siis Eestimaa rüütli- ja maaõigus, Rootsi kuninga määrus või *gemeines Recht*. Nii Romanowitzid kui ka Grewe või nende advokaadid seadsid kohaliku rüütli- ja maaõiguse kõigi teiste õigustekstide seast esimeseks, millele otsuse tegemisel tugineda. Seda näitab ka kohtuotsus, kus rõhutatakse, et see kuulutati välja eeskätt Eestimaa rüütli- ja maaõigusele, aga ka teistele seadustele tuginedes.⁷¹

Erinevalt Romanowitzide palvekirjast, kus ei leidunud ühtegi viidet ei juriidilisele ega muud sorti kirjandusele, osutas Grewe enda omas ühele kirjutisele, nimelt Kuramaal sündinud riigimehe ja õigusteadlase Theodor (Dietrich) von Reinkingi (1590–1664) 1663. aastal Frankfurdis ilmunud teoloogilise suunitlusega riigikorralduslikule teosele *Biblishe Pollicey*.⁷² See on teos, mis, nagu pealkirigi ütleb, tugineb peaaesjalikult Piiblile, kust pärit tsitaatide-kirjakohtade najal antakse juhised üksikute seisuste, seega ka kogu ühiskonna ja riigi paremaks korraldamiseks ning juhtimiseks.

Osa juriste, kelle käsitlestele Romanowitzid ja Grewe oma kohtukirjades peamiselt tuginesid, olid 16.–17. sajandil ühed olulisemad autorid, eelkõige

eitab abiellumise lubadust, ent naine siiski soovib abielluda, siis on tal võimalik anda vanne, mis vabastaks ta abielulubaduse kahtlusest. Kui aga vastaspool kindlalt abielu nõuab ja on nõus seda ka vandega kinnitama, siis annavad kostja (*reus*) vastu suunatud rasked asjaolud alust ta siiski abielluma sundida.

⁷¹ Vt RA, EAA.858.2.2632, l. 16p, 23p–24, 19p. Tegemist on varauusajal õigusliku paljususe haldamiseks kasutatud nn statuuditeooria rakendamisega. Statuuditeooriat ja selle rakendamise kohta Liivimaa tollases kohtupraktikas vt lähemalt: Pihlajamäki ja Luts-Sootak samas numbris.

⁷² Theodor von Reinking, *Biblishe pollicey, das ist: Gewisse, auss Heiliger Göttlicher Schrift zusammen gebrachte, auff die drey Haupt-Stände, als geistlichen, weltlichen, und häusslichen, gerichtete Axiomata, oder Schlussreden, sonderlich mit biblischen Sprüchen und Exempeln, auch andern bestärcket, in allen Ständen nützlich, dienlich und anmuthig zu lesen* (Franckfurt am Mayn: Johann Martin Porssen und Johann Baptistae Schönwetters, 1663).

Wesenbeck ja Carpzov – viimase töödele toetuti veel 18. sajandilgi.⁷³ Ka Beusti ja Lutheri kirjutatu oli veel 17. sajandil autoriteetne; Reinking aga mängis mitme Saksa riigi lähiminekliku poliitilises elus olulist rolli.

Eraldi tuleks peatuda poolte vahel hargnenud käsiraha-diskussiooni. Nagu juba öeldud, ei kasutanud Romanowitzid oma esimeses süüdistuskirjas käsiraha (*arrha*) mõistet ega interpreteerinud oma sugulase ja Grewe vahetatud kingitusi otsesõnu käsirahana, vaid tõid välja, et selline teguviis osutab selgelt abiellumislubadusele. Käsiraha-diskussiooni alustas Grewe: tema kirjadest polevat võimalik välja lugeda põhimõttelist soovi ega kavatsust abielluda, veel vähem aga olevat seda võimalik välja lugeda tema toodud kingitustest (sall, kott ja nuga). Ta väitis, et *arrha* ja *donum* ehk käsiraha ja kink on kaks ise asja, mis on omavahel samasuguses suhtes nagu üldine ja üksik loogikaülesandes, ehk iga kink ei ole veel käsiraha.

Pärast seda, kui Grewe oli diskussiooni avanud, ei saanud Romanowitzid jätta sellele vastamata. Nad väitsid endiselt, et vastastikku vahetatud kingitused kirjutavad ette abielu. Ja kuigi iga kink pole käsiraha, kehtib ometi vastupidine, iga käsiraha on kink – see olevat loogikatundidest teada juba koolipoistele. Portugali mündi eest vastutasuks antud salli ei saa pidada millekski muuks kui käsirahaks, eriti kui arvestada selle sündmuse asjaolusid. Oma väite kinnituseks tsiteerisid Romanowitzid Carpzovi teost *Jurisprudencia consistorialis* (2.3.51.9–10), osutades muu hulgas lühendatult tsiitaadi esimese poole õiguslikule allikale, milleks on Justinianuse koodeks.⁷⁴

Teema ei olnud aga sellega veel lõpetatud: Grewe haaras oma *duplica*'s kinni Romanowitzide argumentidest, ironiseerides nende üle ja üritades muuta need kehtetuks. Ta küsis retooriliselt, kuidas võisid süüdistajad teada tema kavatsusi, kui ta Anna Catharinaga kingitusi vahetas. Kuna Romanowitzid neis kindlad olla ei saanud, siis ei saa nad toetuda ka Carpzovile, kes räägib lubatud ja kindlatest käsirahadest, aga mitte tõenäolistest ega oletuslikest.⁷⁵ Sellega oli *arrha* teema lõpetatud – tõenäoliselt leidis see oma lahenduse istungil, kus *duplica* ette loeti, sest hiljem kohtule esitatud palvekirjades seda enam ei puudutatud.

⁷³ Vt nt Arvo Tering, *Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2008), 230.

⁷⁴ Vt RA, EAA.858.2.2632, l. 23p: “quod non solum Arrha sponsalitia symbolum ac tessera matrimonij promissi ac complendi sit, l. arrhis l. ult. C. des sponsal. sed et, quod datione arrharum contrahentes omnino obligentur” (pruudikink pole mitte ainult lubatud ja sõlmitava abielu sümbol ja tunnusmärk, [...] vaid käsiraha vahetamisega on osapooled end selleks kohustanud); vrd *Codex Justiniani* 5.1.5.5–6.

⁷⁵ *Oletuslikkus* on Grewe argumentatsioonis oluline märksõna: nii mõnelgi juhul oli ta sunnitud oma *replica*'s ja palvekirjas nentima, et ta rääkis teatud asjadest vaid oletuslikult (*putative*).

Abiellumiskohustust toetavad või sellest vabastavad juriidilised tektikohad lähtusid kohtuasja osapoolte arusaamadest ja eesmärgist. Romanowitzid lähtusid seisukohast, et lubatud abielu on piisav juriidiline eeldus ning tsiteerisid selle kinnituseks Carpzovi kriminaalprotsessi käsitlust: me ei eelda, et keegi loobuks oma varast, veelgi vähem on aga alust eeldada, et naine loobub neitsilikkusest muidu, kui vaid kindlas lootuses selle mehega abielluda; pealegi tuleb abielu pigem eeldada.⁷⁶ Romanowitzide väitel nõudsid rasestatud aadlinaisega abiellumist eranditult kõik seadused, nii jumalikud, vaimulikud kui ka ilmalikud. Kui aga mees seda teha ei soovinud, tuli teda selleks kasvõi vangla ähvardusel sundida – selle kinnituseks tsiteeriti Beusti ja Carpzovit. Sama teemat puudutas ka Rootsi kuninga määrus aastast 1665, millest oli juttu eespool. See oli uusim õigusallikas, millele selles kohtuasjas viidati.

Grewe vastuargumendid lähtusid tema versioonist: kuna kõik toimus Anna Catharina Romanowitzi vabal tahtel ja nõusolekul, siis ei ole toime pandud mingit kuritegu – Rooma õigusest tuntud põhimõte *volenti et consentienti non fit iniuria* olevat kirjas ka Eestimaa rüütli- ja maaõiguses. Locceniuselt aga on Grewe ja tema advokaat valinud mõtte, mille järgi ringiaelemise ja võrgutamise korral ei saa kedagi naituma sundida. Üks Grewe põhiargumente oli ka see, et kuna seni ei ole suudetud kindlalt tõendada tema antud abiellumislubadust, siis ei ole kaebajate nõudmistel ja argumentidel mingit juriidilist alust.

Üks õiguslikke argumente, mille Grewe abiellumiskohustusest pääsemiseks oma kaitsekirjas Locceniusemale toetudes välja tõi, oli nõue, et kihlus tuleb välja kuulutada vanemate ja asjaosaliste nõusolekul. Romanowitzid aga pareerisid selle nõude, osutades selle absurdsusele ja võimatusle antud juhul – Anna Catharina mõlemad vanemad olid nende tutvumise ajaks juba surnud.⁷⁷

⁷⁶ RA, EAA.858.2.2632, l. 3.

⁷⁷ Hoolimata sellest, et Hans Romanowitz oli oma testamendiga määranud eestkostjad, ei näi see antud juhul kuigivõrd oluline argument olnud olevat. Siinse kohtuasja õiguslikes alliktekstides (Loccenius ja Carpzov) osutatakse samuti vaid vanemate nõusolekule, eestkostjad selles kontekstis jutuks ei tule. Eestimaa rüütli- ja maaõiguses on eestkostjate ülesannetele pühendatud mitu artiklit (*[Estländisches Ritter- und Landrecht]*, 2.11.1–9 (l. 71–73)), ent abiellumisloa andmist vanemate surma korral ei ole eraldi välja toodud. Abielu juures seevastu on rõhutatud, et ilma vanemate nõusoleku ega sõprade [ja eestkostjate] nõuanneteta sõlmitud abielu on kehtetu (*ibid.*, 2.1.2 (l. 55)).

Kohtuotsus

Päev või paar pärast vastandamist ja osapoolte ärakuulamist, st 15. märtsil 1667, kuulutas kohus oma otsuse välja, leides, et Grewe on süüdi igati kombeka – nagu näitas ka suuline ärakuulamine – aadlidaami au ja süütuse röövimises ning peab nii kohaliku rüütliõiguse kui ka kõigi teiste seaduste järgi (*diesen löblichen Ritter, alß allen andern Rechten nach*) selle naisega abielluma. Kui Grewe aga keeldub abiellumast, siis peab ta aasta jooksul maksma Anna Catharinale valurahaks sama palju, kui kannatanule isa testamendis pärandiks oli määratud. Peale selle pidi Grewe oma vastutustundetute teo pärast kohtule trahviks maksma 200 Reini kuldnat ning tagastama naisele sellelt saadud kuldketiga kuldmündi, kalliskividega kaunistatud kuldse südame, kullatud ja pärlitega kaunistatud raamis portree ning suurte pärlitega kee. Kohtuotsuses mainitakse ka süüdistatava advokaati, kes pidi oma pilkliku ja ebaviisaka keelepruugi eest maksma trahvi 10 riigitaalrit.⁷⁸

Seega andis kohus Grewele kaks võimalust: kas abielluda Anna Catharina Romanowitziga või maksta talle valuraha Hans Romanowitzi testamendiga määratud ulatuses. Kumma võimaluse kasuks Grewe otsustas, ei ole teada.⁷⁹ See ei selgu ka Anna Catharina õe Gertrudti kohtuasjast oma vendade Hans Gustav ja Friedrich Romanowitzi vastu ligi kümme aastat hiljem – seal küll tuuakse võrdluseks Grewe vastu esitatud hagi, ent

⁷⁸ RA, EAA.858.2.2632, l. 19–20. Tundub, et advokaadi või mõne kohtuasja osapoolte ebaviisaka kõnepruugi eest trahvimises ei olnud midagi ebatavalist, nt võib Eestimaa ülemmaakohtu 1659.–68. aasta protokolliraamatust leida mitmeid taolisi märkusi, vt RA, EAA.858.1.228, l. 22–22p, 28p–29, 43, 52p jne.

⁷⁹ Nende pulmade toimumist kinnitavaid juhutrükiseid või käsikirjalisi juhuluuletusi ei ole seni teada, kuid luuletuste puudumist võib seletada ka 1665. aasta maakorralduses leidunud keeluga, mille järgi keelati maal eelkõige just pulmaluuletuste ilma tellimata kirjutamine. Vt *Ernewerte Land-Ordnung, Wie es mit Den Kleidungen, Hochzeiten, Kindtaufßen, Begräbnüssen und andern im Lande eingerissenen Unordnungen, und deren Abschaffung hinführo sol gehalten werden* (Reval: Adolph Simon, 1665), ptk XI. Kui seni on seda maakorralduses leiduvat keeldu seostatud eksplitsiitselt Eestimaa oludega (nt Klöker, *Tallinna kirjanduselu*, 126), siis Martin Klöker seob selle nüüd Rootsi emamaa ja sealsete oludega, vt Martin Klöker, “Vastukarva silitades. “Poliitilised” eesmärgid Vana-Liivimaa juhuluules?”, *Kroonikast epitaafini: Eesti- ja Liivimaa varauusaegsest haridus- ja kultuurielust*, koost. Katre Kaju, Rahvusarhiivi toimetised, 1 (32) (Tartu: Rahvusarhiiv, 2017), 73. Ka kirikuraamatuid ei leia Anna Catharina Romanowitzi ja Christoph Otto Grewe abiellumise kohta teavet: naise kodukoguduse ehk Kullamaa kirikuraamatud ega Tallinna toomkoguduse abielumeetrikad pole sellest ajast säilinud. Ka Tallinna Oleviste ja Niguliste koguduse meetrikaraamatute järgi (Tallinna Linnaarhiiv (edaspidi TLA), 236.1.8; TLA, 31.1.13) nad neis kirikutes ei abiellunud.

lõpplahendust ei mainita.⁸⁰ Hans Romanowitzi testamendi järgi pidi tema tütar Anna Catharina saama, nagu ka ülejäänud tütre, 2000 riigitaalrit; aadliseisusega sobivad pulmad ja riietuse; osa ema pärandatud pärlitest, kuldkestidest, käevõrudest, kõrvarõngastest; sooblinahast mütsi, muhvi, siidkardina, teki, kaks alusmadratsit, õhukese (sule)teki või madratsi ja kaks pealistekki(?)⁸¹, neli patja, 12 paari linu, 12 laudlina, 12 käterätti, 12 padjapüüri, tosina tinast liuda ja taldrikut. Spetsiaalselt Anna Catharinale määrati väike, isa ja ema vappidega hõbekann, suur hõbekauss, tosin hõbelusikat, ema pärandist veel pärlitega kaunistatud või pärlikarva muhv (*Perlen muff*) ja pruun sametseelik või -kuub.⁸²

Haridus- ja kirjandusloolised aspektid

Mida pakuvad meile selles kohtutoimikus sisalduvad dokumendid lisaks õiguslikule vaidlusele ja argumentatsioonile? Sellele küsimusele on ühelt poolt lihtne, teiselt poolt keeruline vastata. Esmalt on selles toimikus säilinud üks väheseid 17. sajandi käsikirjalisi luuletusi Eestist. Kui sel perioodil Eesti- ja Liivimaal trükitud juhuluulet on juba mõningal määral uuritud, siis käsikirjaline on seni suuresti tähelepanuta jäänud.⁸³ Trükitud juhuluule

⁸⁰ Vt RA, EAA.858.2.2667. Sellest kohtuasjast ilmneb, et Hans Romanowitzist jäi maha kaks testamendikavandit, millest üks esitati kohtule 1667. aastal Anna Catharina ja Christoph Grewe kohtuasjaga seoses, ent nende kohtudokumentide hulgas ei ole testamenti säilinud. Kuigi Gertrudt Romanowitzi 1670. aastatel peetud kohtuasja sisuks on Hans Romanowitzi pärandi jagamine, ei mainita siin kordagi Anna Catharinale osaks saanud pärandiosa ega kaasavara, sh seda, kas ta oli selle juba kätte saanud või mitte.

⁸¹ Täna siinkohal Reet Benderit selgituste eest, mida võiks tähendada testamendis kasutatud sõna *pölen*.

⁸² RA, EAA.858.2.2667: dokument D: Vidimirte Copia testamenti.

⁸³ Ainsateks eranditeks on seni kaks Tiina Kala ja Kristi Viidingu tõlkes ning Enn Küngi kommentaaridega publitseeritud luuletust Narvast ning üks luuletus Tartust Katre Kaju tõlkes ja kommentaaridega: Tiina Kala, Enn Küng, "Ladinakeelne juhuluuletus Narvast 1652. aastast", *Tuna*, 2 (1999), 8–11; "Dominis Consulibus ut et toti ordini Senatorio scripsi" [tõlkinud ja kommenteerinud Kristi Viiding], *Tuna*, 1 (2001), 14–18; Enn Küng, "Kes oli Christianus Krüger?", *Tuna*, 1 (2001), 19–21; Katre Kaju, "Pagulase tänu luuletus Tartu raele", *Tuna*, 1 (2015), 78–83. Vrd Detlef Pleiss, Kristi Viiding, "Johann Sebastian Markardi senitundmatu eestikeelne juhuluuletus aastast 1657", *Keel ja Kirjandus*, 4 (2007), 265–276. Tallinna ja Tartu trükitud juhuluule kohta olulisimad: Klöker, *Literarisches Leben*; Kristi Viiding, *Die Dichtung neulateinischer Propemptika an der Academia Gustaviana (Dorpatensis) in den Jahren 1632–1656*, Dissertationes Studiorum Graecorum et Latinorum Universitatis Tartuensis, 1 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002); *O Dorpat, urbs addictissima Musis...: valik 17. sajandi Tartu juhuluulet*, koost. Kristi Viiding, Jana Orion, Janika Päll (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007); Reiner Brockmann, *Teosed*, koost. ja toim. Endel Priidel (Tartu: Ilmamaa, 2000).

on valdavalt linnakeskkonna ilming, siinsed värsid aga peegeldavad emakeelset juhuluuletamist maal.⁸⁴

Teiseks on selle kohtuasja raames säilinud mõned Christoph Otto Grewe isiklikud kirjad, mida võib teatud määral tõlgendada armastuskirjadena.⁸⁵ Sellele osutab eelkõige kirja aadressil kasutatud fraas *zu eigenen Handen*,⁸⁶ mis osutab kirja isiklikule üleandmisele, mitte toona tavalisele avalik-kollektiivsele lugemisele. Seda näib kinnitavat ka Grewe *duplica*'s leiduv fraas, et Anna Catharina Romanowitz võis tema kirju hiljem oma pereliikmetele näidata.⁸⁷ Grewe luuletus ja kirjad peegeldavad tema omandatud haridust, maapiirkondade ülemkihi suhtluskeelt ja -konventsioone. Nende kõrval on säilinud ka Anna Catharina Romanowitzi kiri, mis on oluline eelkõige aadlinaiste hariduse uurimise seisukohast. 17. sajandi aadlidaamide kirju ei ole mulle teadaolevalt Eesti arhiivides kuigi palju säilinud.

Nimetatud aspektide kõrval leiab sellest kohtutoimikust infot maaühiskonna ülemkihtide, advokaatide ja Eestimaa ülemmaakohtu suhtlus- ja töökeele, aga ka advokaatide hariduse kohta. Peale selle sunnivad need kohtukirjad küsima, kui palju seal on protsessivate poolte endi sõnu ning kui palju pärineb neid esindanud advokaatide sulest. Siinsel juhul puudutab see eelkõige Anna Catharina Romanowitzi palvekirja kindral-kubernerile ja maanõunikele ning neid süüdistus- ja kaitsekirjades välja toodud argumente, mis ei ole otseselt seotud kohtuasjas esitatud väidete tõendamiseks ja põhjendamiseks vajalike juriidiliste aspektidega. Et kohtukirjade koostajaks olid advokaadid, selles ei ole kahtlust ja seda kinnitab ka Grewe oma *duplica*'s, kus ta väitis, et tema advokaat ei ole kirja pannud mitte midagi, mida tema ei ole palunud, ent tõenäoliselt astus Grewe siin vaid oma esindaja kaitseks välja. Ilmselt koostasid advokaadid need tekstid oma esindatavate sõnade põhjal, pikkides vahele oma teadmisi demonstreerivaid mõtteavaldusi ja kirjakohti.

Keel ja keelekasutus on siinsete eradokumentide ja kohtukirjade puhul olulised märksõnad. Peale rootsikeelse väljavõtte kuninga 1665. aasta

⁸⁴ Grewe luuletus aastast 1664 on oluline ka seetõttu, et aasta hiljem, 1665. aasta uue maakorraldusega keelati juhuluuletuste kirjutamine maal ära (välja arvatud juhul, kui tegemist oli tellimustööga), sest neist oli saanud massiline kerjamisvahend, nagu on selle korralduse sõnastuse põhjal oletatud. Selle oletuse tõestuseks pole aga seni suurt hulka maapiirkondade (käsikirjalist) juhuluulet veel leitud, vt Klöcker, *Literarisches Leben*, 146–147, 484.

⁸⁵ Säilinud on nt meeskohtu ja rüütelkonna sekretäri Caspar Meyeri armastuskirjad Catharine von der Hoyele aastaist 1637–50, TLA, 230.1.BO 6; vt ka Klöcker, *Literarisches Leben*, 277.

⁸⁶ RA, EAA.858.2.2632, l. 5p, 9p.

⁸⁷ Vt *ibid.*, l. 28.

määrusest on kõik selles kohtuasjas esitatud dokumendid ja tunnistused nagu ka kohtuotsus ootuspäraselt saksakeelsed. Vaid mõlema poole süüdistus-, kaitse- ja palvekirjad sisaldavad hulgaliselt ladinakeelseid fraase ja tsitaate. Seegi on mõneti ootuspärane, sest neis dokumentides said advokaadid võimaluse soovi korral näidata oma haritust ja lugemust, sh mittejuriidilise kirjanduse tundmist – samamoodi pikkisid näiteks pastorid oma jutlusetekstidesse pühakirja või antiikautorite tsitaate või viitasid nende tekstidele.⁸⁸ Neid advokaatide kirjutatud tekste võib iseloomustada ka kui makaroonilise keelekasutusega dokumente⁸⁹ – juhusliku valimi põhjal otsustades võib väita, et 17. sajandi keskpaiku oli selline saksa-ladina segakeel nii Eestimaa ülemmaakohtule esitatud hagides, süüdistus- ja kaitsekirjades kui ka kohtuprotokollides võrdlemisi tavaline nähtus. Kui palju kohtuasja osapooled ise või maanõunikest ülemmaakohtunikud advokaatide kasutatud ladinakeelseist sõnadest, fraasidest ja tsitaatidest aru said, sellele on võimatu vastata. Saksa keele prevaleerimine peegeldab ühelt poolt kohalike aadlike omavahelist suhtluskeelt, teiselt poolt Eestimaa ülemmaakohtu töökeelt – ka Eestimaa rüütli- ja maaõigus kui ülemmaakohtu üks peamisi töövahendeid ja kohaliku õigusemõistmise alustekste on kirja pandud saksa keeles.⁹⁰ Teadaolevalt eelistasid saksa keeleruumi aadlikud 17. sajandil omavahelises suhtluses saksa keelt.⁹¹ Prantsuse keelel ei olnud sel ajal veel märkimisväärset tähtsust – selle õpetamist eelkõige

⁸⁸ Vrd nt Heinrich Gösekeni leinajutlust Anna Catharina Romanowitzi ema surma puhul: Göseken, *Manns-Krohn*. Kaugeltki mitte kõik kohtuasjad ei andnud alust osusteks hariduslikule, belletristlikule vm kirjavarale, nagu kinnitab nt väike valik maaomandit või pärandit puudutavaid kohtuasju; ka õigusallikatele toodud viidete hulk on kaasuseti väga erinev.

⁸⁹ Need on makaroonilised laiemas tähenduses – mõlemat keelt kasutatakse läbisegi ning grammatilised vormid on sellised, nagu lause süntaks parasjagu nõuab. Lisaks on üksikuid ladina sõnu saksapärasatunud. Makaroonilise keelekasutuse kohta vt nt Dirk Sacré, “Makkaronische Dichtung”, *Der Neue Pauly*, hrsg. von Hubert Cancik, Bd. 15.1 (Stuttgart: Metzler, 2001), 281–285; Maie Kalda, “Deutsch-estnische makkaronische Dichtung”, *Literaturbeziehungen zwischen Deutschbalten, Esten und Letten: Zwölf Beiträge zum 7. Baltischen Seminar, Carl-Schirren-Gesellschaft, Lüneburg 2007*, hrsg. von Michael Garloff, Baltische Seminare, 5 (Lüneburg: Verlag Carl-Schirren-Gesellschaft, 2007), 119–132.

⁹⁰ Vrd nt *Academia Gustaviana* konsistooriumi protokolle, mis akadeemilise keskkonna tõttu olid suures osas ladinakeelsed: *Tartu ülikooli (Academia Gustaviana) senati protokollid 1632–1656, I: 1632–1634*, koost., tlk. ja komm. Arvo Tering, Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis, 4 (Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1978); *Tartu Ülikooli (Academia Gustaviana) senati protokollid 1632–1656, II: 1637–1644*, koost., tlk. ja komm. Arvo Tering, Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis, 7 (Tartu: Tartu Ülikooli Raamatukogu, 1994).

⁹¹ Võrdluseks saksa keele tugeva positsiooni kohta 17. sajandi Rootsisis vt Jan Drees, *Die soziale Funktion der Gelegenheitsdichtung: Studien zur deutschsprachigen Gelegen-*

aadlinoorukitele, aga ka linnakodanike lastele hakati Eestimaal ja Tallinnas tähtsustama alles 17. sajandi viimasel veerandil.⁹² Kuni 18. sajandini ei olnud ladina keele oskus Eesti- ja Liivimaa aadlike jaoks kuigivõrd oluline. Seevastu kodanikuseisusest haritlastele oli see kõrgema hariduse omandamisel ning paremate teenimisvõimaluste leidmisel vältimatult vajalik. Kahtlemata ei tähenda see seda, nagu ei oleks siinsed aadlikud üldse haridusele tähelepanu pööranud või ladina keelt osanud – näiteks Tallinna gümnaasiumiski õppis 17. sajandil hulk aadlikke, kes muu hulgas pidasid koolis kreeka- ja ladinakeelseid kõnesid⁹³ –, kuid ladina keele oskus või mitteoskus ei määranud nende karjäärivõimalusi kaugeltki nii teravalt kui mitteaadlike puhul.⁹⁴

Hariduse omandamisest kui protsessist selle kohtuasja dokumendid otsesõnu ei kõnele, küll aga sisaldavad need üksikuid vihjeid teatud koolitundidele. Omandatud hariduse kohta seevastu leidub küllaltki selgeid tõendeid. Aadlike haridusest kõneldes võib vaatluse alt välja jätta osapoolte kohtukirjad, mille on esindatavate nimel ja nende sõnadele tuginedes koostanud ja kirja pannud tõenäoliselt literaadisusest isikud. Küll aga annavad needsamad kirjutised mõningast teavet advokaatide haridustaseme kohta. Kummagi poole advokaadi nime ei ole dokumentides mainitud – isegi mitte otsuses, mis puudutab kohtuasja osapoolte kõrval ka Grewe advokaati isiklikult. Nii ei ole nende isikuid võimalik tuvastada.⁹⁵ Seetõttu ei ole ka võimalik välja selgitada nende täpset haridusteed.

heitsdichtung in Stockholm zwischen 1613 und 1719 (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1986), 100–105.

⁹² Katre Kaju, “Tallinna rootsiaegsed haridustrükised ja koolielu”, *Tallinna linna- ja gümnaasiumitrukikoda 1634–1828. Näituse kataloog*, koost. Katre Kaju (Tallinn: TLÜ Akadeemiline Raamatukogu, Tallinna Linnaarhiiv, 2014), 37–92 (74–75).

⁹³ Vt *ibid.*, 62 (illustratsioon), 78–79.

⁹⁴ Balti aadlike haridushoiakute kohta vt Tering, *Eesti-, liivi- ja kuramaalased*, 66–83, eriti 77–78; Kristi Viiding, “Humanistlikud haridusprogrammid varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal”, *Kroonikast kantaadini. Muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal*, koost. Katre Kaju, Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 20 (27) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2013), 178–181.

⁹⁵ Eestimaa ülemmaakohtu advokaatidena esinesid tavaliselt ülemmaakohtu sekretärid, meeskohtu notarid ja fiskaalid, vt Perandi, *Das ordentliche Verfahren*, 75. Ülemmaakohtu protokolliraamatus ei ole advokaatide nimesid samuti välja toodud. Sekundaarsetest allikatest võib ühe võimaliku kandidaadina välja tuua Christian Calixtuse, kes oli 1658.–80. aastal tegev kuningliku fiskaalina ning kelle nimi figureerib ka nt Eestimaa ülemmaakohtu 1659.–68. aasta protokollides, vt Werner von Schulmann, *Die zivile Staatsbeamtenchaft in Estland zur schwedischen Zeit (1561–1710)* (Dorpat, Posen: [s.n.], 1939), 129; RA, EAA.858.1.228. Teiste võimalike advokaatide kohta pole mingit infot.

Ladinakeelsete sõnade ja väljendite ning tsitaatide esinemus ainult advokaatide koostatud kirjutistes⁹⁶ on tõend selle kohta, et nende autorid olid humanistliku, tõenäoliselt ülikooliharidusega isikud – 17. sajandi teise poole juristide puhul võib seda juba võrdlemisi kindlalt eeldada. Ladina keele oskuse kõrval viitavad humanistlikule haridusele *replica*'s ja *duplica*'s kasutatud antiikautorite tsitaadid. Teistes kohtukirjades ega ka mitte Grewe isiklikes kirjutistes Anna Catharinale ei ole antiikautoreid osundatud, ehkki antiikkirjandusest ja -mütoloogiast pärit mõisted ja jumalused on seal esindatud.⁹⁷ Viimased kuulusid ajastuomasesse motiivikaanonisse, kust ikka ja jälle valiti vastavalt sündmusele ja eesmärgile sobivad kujundid. Tõenäoliselt on antiikautorite tsiteerimine kohtukirjas mõlemal juhul seotud eelkõige advokaadi isikuga. Kas ja kui sage nähtus see Eestimaa ülemmaakohtu praktikas üldiselt oli, ei ole ühe kohtuasja põhjal võimalik öelda.⁹⁸

Romanowitzide advokaat tsiteeris väikese laiendusega Ovidiuse (43 eKr – 17 pKr) kiripoemide kogumikku *Heroides*, täpsemalt Parise kirja Helenale,⁹⁹ valides sealt värsi *Nunc ea peccemus, quae corriget hora*

⁹⁶ Grewe kirjad Anna Catharina Romanowitzile sisaldavad küll üksikuid ladina- ja prantsuskeelseid või saksapärasustatud ladina ja prantsuse sõnu (nt *Conversation, effective, recommanderet, Monsieur, encouragiret* jne), mis on n-ö ladina šriftiga esile toodud, kuid tegemist oli konventsionaalsete fraasidega, mida tõenäoliselt kasutati ka suulises vestluses ja seega ei valmistanud neist arusaamine adressaadile mingit raskust. Anna Catharina Romanowitz tõenäoliselt ladina keelt ei osanud; kas prantsuskeelsete sõnade kasutamine võiks osutada tema ja Grewe prantsuse keele oskusele, on nende üksikute sõnade põhjal võimatu öelda. Pigem kuulusid teatud prantsuskeelsed sõnad ja väljendid selle aja kõrgema stiiliga saksa keele juurde, ja prantsuse keele oskust sellest järeldada ei saa.

⁹⁷ Christoph Otto Grewe koostatud saksakeelne nimepäevaluuletus Anna Catharina Romanowitzile (RA, EAA.858.2.2632, l. 7–8) koosneb üheksast trohheilises värsimõõdus salmist, millele järgneb trellidega (#) markeeritud neljarealine trohheiline stroof. Eraldi lehel (l. 9) asub 12-realine aleksandriinluuletus, mille sisu ei haaku mitte niivõrd nimepäevaga, kui just ühe fraasiga sealt. Nimepäevaluuletuse sisuks on Grewe unenägu, kus talle ilmub Pallas Athena, kes käsib tal Catharina päeva (sc. kadripäeva) puhul ühele daamile luuletuse kirjutada ja ta nii endaga siduda. Sellele järgneb naise vooruse lühike ülistus ning oma tühisuse rõhutamine. Järgnev neljarealine kooda on oma sisult läkitus, millega see “kehvake lauluke” teele saadetakse, et daam kindlalt ja tugevalt kõita. Samast köitmis-metafoorikast on kantud ka järgnev aleksandriinluuletus. Köitmis-metafoorika oli aga nimepäevaluuletustes levinud kogu saksa keelealal, seda võib leida Tallinna trükitud juhuluulest ja seda kasutas sageli ka nt Paul Fleming, vt Klöcker, *Literarisches Leben*, 552–554.

⁹⁸ Romanowitzide teisest kohtuasjast 1676. aastal taolisi viiteid antiikautoritele ega muudele ilukirjanduslikele tekstidele ei leia (RA, EAA.858.2.2667). Tõenäoliselt sõltus ilukirjandusele viitamine või selle tsiteerimine nii advokaadi isikust kui ka kohtuasja laadist.

⁹⁹ Ovidiuse kaksikkirjade autorsuses on kaheldud, selle kohta vt nt Ovid, *Heroides XVI–XXI*, ed. by E. J. Kenney (Cambridge: University Press, 1996), 20–26. Kui *Heroides*e

jugalis (v 297: nüüd tehkem pattu selles, mille parandab abiellumistund), lisades sellele meetriliselt sobimatu täienduse *sub hoc specioso colore* (selle särava värvi all), mis ei ole pärit ei sellest Parise kirjast ega ühestki teisest Ovidiuse teosest. Ka teistest antiik- ja varauusaegsete autorite teostest ei ole õnnestunud seda väljendit seni leida. Tõenäoliselt on tegemist Romanowitzide advokaadi enda poeetilise lisandusega või mugandusega mõnest tsitaadist; pole ka võimatu, et see on poeetiline parafras väljendist *sub rosa* ehk “salaja”. Iroonilisel kombel on kogu Parise kiri sisuliselt veenmiskiri, et Helena jätkaks oma abikaasa Menelaose ja lahkuks koos Parisega Spartast Troojasse. Ovidiuselt väljarebitud värss osutab otsesõnu abieluelsele seksuaalsele läbikäimisele, mille heastab vaid abielu. Romanowitzide advokaat oli Ovidiuse-tsitaadi *replica*’s ise otsesõnu identifitseerinud ning nii ei jäänud ei kuulajail ega lugejail tänu väljendusviisile tähelepanuta Grewe võrdlemine Parisega, kes müüdi järgi võttis Helena naiseks.¹⁰⁰ Selline mütooloogilis-kirjanduslik võrdlus vastas täpselt Romanowitzide eesmärgile sundida Grewe nende sugulasega abielluma. Kuigi Ovidius kui traditsiooniline kooliautor kuulus juba gümnaasiumite lektüüriplaani, ei loetud seal tõenäoliselt veel *Heroides*’t ega tema armastuskunsti käsitlevaid teoseid.¹⁰¹ Usutavasti oli Romanowitzide advokaat Ovidiuse kangelannade kirjadega kokku puutunud kas ülikoolistuudiumi raames või hoopis õppetöö väliselt.

Kuna menetluskorra järgi pidi süüdistatav oma vastulauses vastama kõigile süüdistuskirjas esitatud punktidele, siis oli Grewe advokaat sunnitud Romanowitzide advokaadi väljakutsele vastama, tsiteerides väikese muudatusega omakorda Terentiuse (u 195/185–159/158 eKr) komöödiast *Phormio* pärit värssse (696–697): “Nihil est, [Antipho,] quin male narrando possit depravari[er]” ehk “ei ole midagi, mida ei oleks võimalik halba rääkides hukutada”.¹⁰² See on fraas oli varauusajal eri käsiraamatute, antoloogiate ja Terentiuse-väljaannete vahendusel väga tuntud; peale selle kuulus Terentius koolis – nii linnakoolides kui ka gümnaasiumites – loetud (ja

15 esimest kirja on mahajäetud kangelannade kaabelaulud, siis kirjad 16–21 ehk nn paarikirjad koosnevad kolmest paarikust, kus mehe läkitusele järgneb naise vastus.

¹⁰⁰ Ovidiuse Helena ei ütle oma kirja lõpus otsesõnu, et ta läheb Parisega kaasa, vaid see on aimatav, sest nii on see jumalaist ja saatusest määratud.

¹⁰¹ Nt rootsiaegse Tallinna gümnaasiumi jaoks olid ette kirjutatud Ovidiuse *Ibis*, *Metamorfoosid*, *Fasti*, *Tristia* ning *Epistulae ex Ponto*. Kokkuvõtlikult vt Kaju, “Tallinna rootsiaegsed haridustrükised”, 41–42, 47, 50. Tallinna gümnaasiumis oli õppevahendina kasutusel küll Johannes Murmelliuse (u 1480–1517) ülipopulaarne antoloogia Tibulluse, Propertius ja Ovidiuse värssidega, kuid mõningate seal Parise kirjast ära toodud värsside hulgast Romanowitzide valitud tsitaati ei leia.

¹⁰² Nurksulgudes on osad, mis advokaadi vastusest puuduvad.

etendatud) antiikautorite hulka.¹⁰³ Tekstikoha tuntusele osutavad ka sõnad, millega see sisse juhatakse: “Und gehet Mir hier, wie dort der *Comicus* sagt” (ja minul läheb siin just nii, nagu ütleb seal komöödiakirjanik), ehk siis Romanowitzid on halba rääkides ja Grewet laimates ta maine rikkunud. Siin tuleb aga küsida, kas *Comicus* oli – vähemalt Eestimaal – üheselt mõistetav Terentiuse tähenduses või võidi seda kasutada ka teise tuntud antiikkomöödiakirjaniku Plautuse (u 244–184 eKr) kohta? Eestimaa kontekstis jääb see küsimus lisaandmete puudumise tõttu praegu vastuseta, küll aga andis see nimetus üsna selge vihje, kuidas toodud tsitaati tõlgendada.¹⁰⁴ Kui Ovidiuse *Heroides*’ega tõenäoliselt ei puutunud kokku enne kõrgema astme õpinguid, siis Terentiuse komöödiad, sh *Phormio*, kuulusid ülikooliks ettevalmistava kooliastme programmi. Terentiuse selle tsitaadi võib leida näiteks Friedrich Habersacki (fl. 17. sajandi teine pool) koostatud kakskeelsest sententsi- ja vanasõnavalimikust *Nucleus Terentianus*, mis mh oli ühe õppevahendina ette kirjutatud ka Tallinna gümnaasiumis.¹⁰⁵

Anna Catharina Romanowitzi haridustee ei olnud tema omakäelise kirja põhjal otsustades kuigi pikk ega põhjalik. Teise tema nime kandva kirjutise on tõenäoliselt koostanud ja kirja pannud perekonna palgatud advokaat, sest nii selle vormistamise viis, kirja stiil kui ka sõnastus on märksa kõrgemal tasemel kui Anna Catharina omakäelises kirjas, mille Grewe oli tõendusmaterjalina kohtule esitanud. Ka käekiri on erinev, sarnanedes selle isiku omale, kes oli koostanud Romanowitzide kohtukirjad. Anna Catharina vähesest haridusest kõnelevad mitu aspekti. Esmalt käekiri, mida ei saa mingil juhul pidada koolitatuks – ilukiri aga kuulus

¹⁰³ Ka Tallinna koolides kuulus Terentius kooliprogrammi. Nii etendati juba 16. sajandil Tallinna linnakoolis Terentiuse “Vennakseid” ning 17. sajandil kuulusid tema kui ühe kooliautori teosed gümnaasiumi õppeprogrammi, vt *Eesti kooli ajalugu, 1: 13. sajandist 1860. aastateni*, tegevtoim. Endel Laul (Tallinn: Valgus, 1989), 76, 101; Klöcker, *Literarisches Leben*, 107–108, 222; Kaju, “Tallinna rootsiaegsed haridustrükised”, 41, 45, 50.

¹⁰⁴ Vrd Riia gümnaasiumi professori Daniel Eberhardi kutset tulla kuulama Bernhard Baade kõnet, kus sõnaga *Comicus* on tähistatud just Plautust: *More laudabiliter instituto, diu servato, Serisque posteris omni jure tradendo, pro Beneficio matronae nobilissimae, Liberalitate sua de Gymnasio nostro bene meritae, qvo pulcre foenoratum istuc dici possit, Oratione de problemate non ignobili: An sit ex usu Reipublicae, foeminas qvoque Literis imbui? [...]* [Riga, 1705] (eksemplar Läti Ülikooli akadeemilises raamatukogus).

¹⁰⁵ Vt Friedrich Habersack, *Nucleus Terentianus: hoc est Gnomologia et Phraseologia Latino Germanicae, continentes sententias morales & formulas latine loquendi in Terentio memoria dignas & quotidiano usui maxime accommodatae, Concinnatus pro Schola Gryphiswaldensi* (Rostock: Johannes Hallervordius, 1638), 22–23; Kaju, “Tallinna rootsiaegsed haridustrükised”, 45.

korraliku hariduse omandamise juurde.¹⁰⁶ Tema konarlik ja raskesti loetav käekiri ning kirja sisu laialivalguvus ja kordused reedavad, et tegemist ei olnud vilunud ega kuigi haritud kirjutajaga. Anna Catharina oskas kindlasti saksa keeles lugeda ja kirjutada, kuid kas tema haridus ulatus sellest kaugemale, st kas ta oli õppinud ka näiteks aritmeetikat, mõnd retoorika-ainet või võõrkeelt, ei ole selle ühe kirja põhjal võimalik öelda. Tõenäoliselt siiski mitte.¹⁰⁷ Teine tõend Anna Catharina Romanowitzi mitte kõige parema hariduse kohta peitub Grewe kirjutistes talle. Kui naine oluks tavapärasest haritum ja intellektuaalsete huvidega, ei oleks Grewe seda ajastu konventsionaalsetest normidest lähtudes tähelepanuta jätnud. Ta küll mainib nendevahelisi meeldivaid kõnelusi, kuid väljendusviisist lähtudes ei näi neis midagi intellektuaalset olnud olevat, pigem osutavad need tavalisele seltskondlikule vestlusele. Peale selle võinuksid Grewe kirjad ja nimepäevaluuletus naise hea hariduse korral ladinakeelsed olla.

Seega võib Anna Catharina Romanowitzi haridust pidada Eesti- ja Liivimaa oludes pigem tavaliseks naistele jagatud õpetuseks, mis ei küündinud

¹⁰⁶ Gotthard von Hansen, *Geschichtsblätter des revalschen Gouvernements-Gymnasiums zu dessen 250jährigem Jubiläum am 6. Juni 1881* (Reval: Franz Kluge, 1881), 5; Anu Schaper, "Gümnaasiumi kantoorid ja muusikaelu Tallinnas Rootsi aja teisel poolel", *Kroonikast kantaadini. Muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal*, koost. Katre Kaju, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 20 (27) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2013), 297–327, (305); Walther Ludwig, *Stammbücher vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Kontinuität und Verbreitung des Humanismus*, Noctes Neolatinæ. Neo-Latin Texts and Studies, 18 (Hildesheim: Olms, 2012), 65; Katre Kaju, *Vive hodie, cras vivere serum est: humanistlik-kristlik haridustraditsioon ja Riia pastori Adam Andreae reisialbum (1696–1702)*, Dissertationes studiorum Graecorum et Latinorum universitatis Tartuensis, 5 (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011), 95. Kahe viimase viite kontekst on küll varauusaegsed reisialbumid, kuid tõenäoliselt kehtis see ka teistes žanrides tekstide, sh isiklike kirjade, poetiliste kingituste ja igapäevaste tarbetekstide puhul.

¹⁰⁷ Anna Catharina Romanowitzi ema Anna Eckholti leinajutluses väitis Heinrich Göseken, et naine oli noorena õpetust saanud Syrachi-nimelise koduõpetaja käe all. Kui põhjalikku õpetust ja mis ainetes, sellest Göseken vaikis. Küll aga rõhutas jutluse autor otsesõnu, et Anna Eckholt tundis hästi pühakirja ning et üks ta esivanemaist oli olnud pastor. Vt Göseken, *Manns-Krohn*, I. Ii, Iij; Ajj. Sellest võib järeldada, et kokkupuuted hariduse ja haritud isikutega olid perekondlikul tasandil olemas, kuid kas ja kui palju pööras Anna Eckholt tähelepanu oma laste haridusele, see Gösekeni leinajutlusest ei ilmne, kuigi naise tegemistest üldiselt on juttu, sh ka sellest, et enamasti õpetavad just emad tütreid koduseid töid tegema, nagu nt keetma ja küpsetama, maja pidama, tikkima jne. 12 abieluaastat ei olnud võib-olla ka piisavalt pikk aeg, et laste, sh tütarde haridusele veel väga suurt tähelepanu pöörata. Seejuures on kõnekas, et Eestimaa rüütli- ja maaõiguses on eestkostjate ülesannete hulgas mh välja toodud nõue hoolitseda aadlinoormeeste seisusekohase hariduse omandamise eest, et sobivasse ikka jõudes võiksid nad ühiskonnale kasuks olla, vt [*Estländisches Ritter- und Landrecht*], 2.11.2. Aadlineidude hariduse eest hoolitsemist ei ole aga eraldi välja toodud; laste puhul üldiselt on rõhutatud nende kasvatamist jumalakartlikeks ja kombekateks.

kaugeltki sellisele tasemele nagu mõningate Läänemere regiooni (kõrg) aadlike, kodanikusooost naiste või professori- ja pastoritütarde puhul, olgu selleks Beata Rosenhane ja Sophia Elisabet Brenner Rootsis või Gertrud Paffrath Liivimaal, Anna Sidonia Morian Tallinnas või hoopis Gertrud Göseken Eestimaalt sealtsamast Kullamaa kihelkonnast.¹⁰⁸ Üldjuhul Eesti- ja Liivimaal naiste haridusele kuigivõrd tähelepanu ei pööratud, tõenäoliselt piirdus see enamasti saksa keeles lugema ja kirjutama õppimisega ning usuõpetuse alustõdede omandamisega.¹⁰⁹ Kui aadliperes ka oli koduõpetaja, siis sellest hoolimata ei jaganud ta tüdrukutele õpetust kõigis

¹⁰⁸ Vt nt Stina Hansson, *Salongsretorik: Beata Rosenhane (1638–1674), hennes övningsböcker och den klassiska retoriken*, Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet, 25 (Göteborg: Litteraturvetenskapliga institutionen, 1993); Elisabet Göransson, *Letters of a learned lady: Sophia Elisabeth Brenner's correspondence, with an edition of her letters to and from Otto Sperling the younger*, Studia Graeca et Latina Lundensia, 14 (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2006); Kairit Kaur, Kristi Viiding, "Die gelehrte Frauendichtung in Livland: Gertrud Paffrath", *Humanistica Lovaniensia*, 71 (2012), 415–444; Kairit Kaur, *Dichtende Frauen in Est-, Liv- und Kurland, 1654–1800: von den ersten Gelegenheitsgedichten bis zu den ersten Gedichtbänden* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013), 41–56; Annika Ström, "En katt bland kermeliner. Anna Sidonia Morians tal i de lärda männens republik", *Lärda samtal. En festskrift til Erland Sellberg*, red. av Emma Hagström Molin & Andreas Hellerstedt (Lund: Ellerströms, 2014), 119–134, eestikeelses tõlkes: Annika Ström, "Kass hermeliinide seas. Anna Sidonia Moriani kõne õpetatud meeste vabariigis", *Kroonikast epitaafini. Eesti- ja Liivimaa varauusaegsest haridus- ja kultuurielust*, koost. Katre Kaju, Rahvusarhiivi toimetised, 1 (32) (Tartu: Rahvusarhiiv, 2017), 165–181; Aivar Põldvee, "Lihtsate eestlaste ebausukombed" ja Johann Wolfgang Boecleri tagasitulek. Lisandusi kiriku, kirjanduse ja kommete ajaloolse, *Ajalookirjutaja aeg*, koost. Piret Lotman, Raamat ja Aeg, 1 (Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2008), 141–227, (164, märkus 108, ka 166–167, 171–172). Vt ka Aivar Põldvee, "Rektor ja pastor Johannes Forselius. Märkmeid eluloost, argielust ja pedagoogikast", *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil III*, koost. Enn Küng, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised, 17 (24) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009), 231–279, (260–261); Kairit Kaur, "Baltisaksa naiste juhuluulest XVII sajandi keskpaigast XVIII sajandi lõpuni", *Keel ja Kirjandus*, 1 (2009), 11–32.

¹⁰⁹ 17. sajandi Liivimaalt on teada vaid üksikud haritud naised, kes olid samal ajal ka kirjanduslikult aktiivsed. 17. sajandi Eestimaalt ühtegi haritud (ja kirjanduslikult aktiivset) naist nimepidi teada ei ole, kuid toetudes paralleelidele Liivimaalt ja mujalt Euroopast ei saa nende olemasolu välistada. Tallinnas olevat Holstein-Gottorpi hertsogi Venemaa-saatkond 1630. aastatel andnud esimese impulsi, et naised võiksid üldse luuletada (esialgu olevat naised nimel luuletanud saatkonna liige Paul Fleming). 18. sajandi alguse Tallinnast on teada, et sealse gümnaasiumi professori Eberhard Moriani tütar Anna Sidonia pidas gümnaasiumis avalikke kõnesid, sh ladinakeelseid (Hansen, *Geschichtsbätter*, 189; Kaur, *Dichtende Frauen*, 16, 81). Kui palju selles oli professoritütrena enda initsiatiivi ning kui palju isa ja ümbritseva koolikeskkonna mõju, on iseküsimus. Riias kirjutasid üksikud naised enamasti saksakeelset proosat ja luulet, harvadel juhtudel ka ladinakeelset, lähemalt vt Kaur, Viiding. "Die Gelehrte Frauendichtung"; Kaur, "Baltisaksa naiste juhuluulest", 12–17; vt ka Kairit Kauri artiklit Anna Sidonia Moriani kohta Eesti vanema kirjanduse digitaalses tekstikogus EEVA: <<http://utlib.ut.ee/eeva/>

ainetes – osa tunde ei peetud nende jaoks vajalikuks, sest naiste hallata oli traditsiooniliselt kodu ja köök. Linnades, sh Tallinnas, olid küll 17. sajandil tütarlastekoolid, kus jagati algõpetust, kuid need olid mõeldud pigem linnakodanike lastele.¹¹⁰

Christoph Otto Grewe hariduse kohta pakub see kohtutoimik märksa rohkem informatsiooni, sest tema originaalkirju on säilinud enam kui Anna Catharina Romanowitzi omi ning nende kirjutamise asjaoludele on osutatud kohtukirjades. Grewe kirjade ja luuletuse põhjal võib öelda, et ta oli saanud võrdlemisi hea, vähemalt gümnaasiumi tasemel hariduse. Tõenäoliselt oli ta õppinud kas mõnes gümnaasiumis, linnakoolis või eraõpetaja käe all – hariduse omandamise koht toimikust muidugi ei selgu. Kuigi Grewe ei kasuta oma kirjades Anna Catharinale kuigivõrd ladina keelt – on vaid üksikud ladina- ja prantsuskeelsed sõnad, mis sageli on käände- või pöördelõppudega saksapärasemaks mugandatud –, võib olla üsna kindel, et ta oskas seda. Seda näitab eelkõige saksa keeles luuletamine, mis osutab vähemalt gümnaasiumitasemel retoorika- ja poeetikaõpingute läbimisele; mõlema ainega tegeldi aktiivselt ka ülikoolides.¹¹¹ Selle põhjal võib aga oletada, et tal olid ka mingisugused teadmised aritmeetikast, kreeka keelest, teoloogiast, ajaloost ja teistest ainetest, mida gümnaasiumis õpetati.¹¹² Kas Grewe oli lõpetanud gümnaasiumi või mõne muu keskastme õppeasutuse *cum valedictione*, ei ole võimalik kindlalt öelda. Kas ta oli käinud ka ülikoolis, pole samuti võimalik kindlalt öelda.¹¹³

Oma vastuargumentides süüdistajate väitele, nagu oleks ta oma luuletusega andnud alust abiellumislootustele, rõhutas Grewe, et tegemist polnud tema enda originaalsete mõtetega, vaid et need olid siit ja sealt kokku

index.php?lang=et&do=autor&aid=809 (19.01.2016). Nt Riia tütarlaste haridusvõimaluste kohta 17. sajandil vt Kaur, *Dichtende Frauen*, 54.

¹¹⁰ Pärast Tallinna tsistertslaste kloostri sulgemist sealsetes ruumides tegutsenud aadlineidude õppeasutus oli 17. sajandiks sellisel kujul oma tegevuse ammu lõpetanud. Enne gümnaasiumi avamist samades ruumides oli tütarlastekool kolinud Püha Vaimu seeki, aga ilmselt ei olnud see enam aadlineidude õppeasutus. Vt Klöker, *Literarisches Leben*, 86, 254–255; Ernst Gierlich, *Reval 1621 bis 1645: von der Eroberung Livlands durch Gustav Adolf bis zum Frieden von Brömsebro* (Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 1991), 351–352.

¹¹¹ Nt Tartu ülikooli osas vt *Constitutiones Academiae Dorpatensis (Academia Gustaviana)*, 60–63.

¹¹² Milliseid aineid õpetati 17. sajandil nt Tallinna ja Riia gümnaasiumis, vt Hansen, *Geschichtsblätter*, 5–9; Kaju, “Tallinna rootsiaegsed haridustrükised”, 38–54; Bernhard Hollander, *Geschichte der Domschule, des späteren Stadtgymnasiums zu Riga*, hrsg. von Clara Redlich, Beiträge zur baltischen Geschichte, 10 (Hannover, Döhren: Hirschheydt, 1980), 29–40.

¹¹³ Vrd eestpoolt märkust 13.

korjatud. See osutab ühelt poolt retoorika- ja poetikaõpingute protsessile, mille käigus kasutati varasemate autorite loomingut oma kirjutatus.¹¹⁴ Teiselt poolt võib selline väide osutada luuletuse võimalikule *cento*-vormile, mis oli 17. sajandi juhuluules, eelkõige ladina- ja kreekakeelses bukoolilises (pulma)luules, võrdlemisi levinud võte.¹¹⁵ Millistelt autoritelt või millistest teostest Grewe oma värsid laenas ja üheks tervikuks vormis, pole seni õnnestunud tuvastada.

Kui tavaliselt osutati teistelt autoritelt laenamisele või nende tsiteerimisele kui positiivsele nähtusele, andmaks oma sõnadele suuremat kaalu, siis Grewe ütles vastupidist – laenatud sõnad ja mõtted ei väljendanud tema enda omi ja seega ei saavat neid ka tõlgendada abiellumislubadusena. Loomulikult tuleb taolise väite puhul, nagu seda on Grewe oma, silmas pidada ka selle eesmärki – vabaneda talle pandud süüdistustest ja abiellumiskohustusest – ning seetõttu ei pruukinud see täielikult tõele vastata. Teiselt poolt oli juhuluule tugevalt allutatud konventsioonidele ning teatud kinismotiivide ja laenatud kujundite uues kontekstis kasutamine oli tava-pärane. Hilisematele sajanditele omast uudsusel ja elamuslikkuse nõuet ei olnud veel omaks võetud.

Nimepäevaluuletuste kirjutamine oli 17. sajandi keskel üsna tavaline praktika, ehkki neid ei ole säilinud kaugeltki nii arvukalt nagu leina- ja pulmaluuletusi.¹¹⁶ Käsikirjalisi nimepäevaluuletusi nagu ka teistes žanrides juhuluuletusi on teada veelgi vähem kui trükituid, eelkõige nende n-ö ajutise väärtuse tõttu, ehkki sageli olid käsikirjalised luuletused kirjutatud kalligraafiliselt ja paremale paberile.¹¹⁷ Eesti mäluasutustes leidub 17. sajandi käsikirjalisi luuletusi väga vähe, vaadeldavas kohtutoimikus säilinud nimepäevaõnnitluse kõrval on teada veel üks sünnipäevaõnnitlus, üks tõenäoline pulmaluuletus, üks eleegiline rahuülistus, üks palve- ja

¹¹⁴ Vrd nt Janika Päll, “Kooliretoorika varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal: stiiliharjutused *Academia Gustavo-Carolina*’s (1690–1710)”, *Kroonikast kantaadini. Muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal*, koost. Katre Kaju, Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 20 (27) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2013), 207–271; Maris Valtin, “Florilegium *ars grammatica* õpetuse peegeldusena Nicolaus von Hövelni käsikirja näitel”, *ibid.*, 272–296; Kaju, “Tallinna rootsiaegsed haridustrükised”, 50, 54.

¹¹⁵ Vt selle kohta Janika Päll, “Eesti bukoolikast”, *Keel ja Kirjandus*, 6 (2013), 420–439.

¹¹⁶ Wulf Segebrecht, *Das Gelegenheitsgedicht. Ein Beitrag zur Geschichte und Poetik der deutschen Lyrik* (Stuttgart: Metzler, 1977), 77; Viiding, *Die Dichtung neulateinischer Propemptika*, 36–40; Klöker, *Literarisches Leben*, 489–492. Võrdlemisi arvukalt kirjutas nimepäevaluuletusi Tallinna kirjanduseluga seotud Paul Fleming, vt Klöker, *Literarisches Leben*, 619–623.

¹¹⁷ Käsikirjaliste juhuluuletuste arvukuse kohta Rootsisis vt nt Drees, *Die soziale Funktion*, 110, 144–145.

pühenduslaul, kaks poliitilist luuletust ja viis armastusluuletust, üks teele-saatmisluuletus, kolm leinaluuletust ning üks tervitus- ja tänuluuletus.¹¹⁸

Vaadeldav kohtuasi kinnitab, et 17. sajandil suhtuti juhuluulesse ja isiklikes kirjades öeldusse täie tõsidusega ning kahtlemata ei olnud Romanowitzide ja Grewe kohtuprotsess ainus omataoline, kus süüdistus lähtus osaliselt niisugustest personaalsetest dokumentidest või kus neid kasutati tõendusmaterjalina. Näiteks leidis sarnane juhtum aset 17. sajandi lõpu Rootsis, kus ühe sealse tuntuma poeedi luuletused andsid alust kohtuprotsessiks, ning 19. sajandi Võrumaalt, kus pilkeluuletuste autor kohusse kaevati.¹¹⁹

¹¹⁸ RA, EAA.995.2.6858: Daniel Grassi ladinakeelne sünnipäevaluuletus Anna von Meyerile (1642); RA, EAA.995.2.603: anonüümse autori tõenäoline pulmaluuletus (mis nimistus on saanud eksitava pealkirja “Göttergericht über die indische [sic!] Unzucht”, puudutades hoopis maiseid pahesid); RA, EAA.995.2.6861: Caspar Dithmarsuse tänu-luuletus Tartu raele (1645; selle kohta vt Kaju, “Pagulase tänuluuletus Tartu raele”); RA, EAA.1646.2.259 Friedrich Kochi palve- ja pühenduslaul Narva raele (1652; selle kohta vt Kala, Küng, “Ladinakeelne juhuluuletus Narvast 1652. aastast”); TLA, 230.1.B.O. 10: siin on kaks poliitilist luuletust (1601), Valerius Zimmermanni telesaatomuuletus Johann Derenthalile, viis Caspar Meyeri armastusluuletust Catharina von der Hoyele ning Johann Krusemarcki armastusluuletus Catharina von der Hoyele (nendega koos on säilinud Anna Ovena Hoyeri satiiriline luuletus, mille kohta vt Kaur, *Dichtende Frauen*, 39–40); Meyeri ja Krusemarcki luuletuste kohta vt Klöcker, *Literarisches Leben*, 335. Samas säilikus on ka Georg Krügeri viis kreekakeelset käsikirjalist luuletust ning üks pikem ladinakeelne eelegia (l. 2–27), kuid need pärinevad juba 16. sajandist, vt Janika Päll, “Far away from Byzantium: pronunciation and orthography of Greek in the 17th century Estonia”, *Morgensterni Seltsi Toimetised*, 2 (2005), 86–119, eriti 89; Janika Päll, “Humanistengriechisch im alten Estland und Nord-Livland”, *Morgensterni Seltsi Toimetised*, 3 (2010), 114–147, eriti 118–119); Eesti Ajaloomuuseum (edaspidi AM), 124.1.126: Christian Krügeri tervitus- ja tänu luuletus Narva raele (editsiooni, tõlget ja kommentaare vt “Dominis Consulibus”; Küng, “Kes oli Christianus Krüger?”); AM, 34.1.674: Tallinna gümnaasiumi professorite Michael Sigismundi, Johann Rudolph Brehmi ja Isaak Aulini leinaluuletused parun Taube auks.

¹¹⁹ Kohtuprotsesse, mille ajendiks oli mõni luuletus, oli Eestis säilinud materjalide põhjal väga vähe. Ajalooarhiivis on hoiul dokumendid 1887–88. aastast, mil Võrumaal kaevati laimamise ja häbitute luuletuste pärast kohtusse keegi Fritz Ossul, vt RA, EAA.950.1.3535. Selle kohtutoimiku vahel on säilinud väike luulevihik “Poola-Anne laulik”. Ka Tartu tudengid sattusid mõnikord oma pilkeluuletuste tõttu ülikoolikohtu huviorbiiti, kuid need luuletused ei ole teadaolevalt säilinud, vt TÜR KHO, f. 7, s. 2, l. 23–23p; Martin Klöcker, “Joachim Rachelius in Livland (1640–52)”, *Regionaler Kulturraum und intellektuelle Kommunikation vom Humanismus bis ins Zeitalter des Internet. Festschrift für Klaus Garber*, hrsg. von Axel E. Walter (Amsterdam, New York: Rodopi, 2005), 337–371. 17. sajandi Rootsist võib võrdluseks tuua protsessi ühe sealse tuntuima poeedi Lars Johanssoni *alias* Lucidori üle: nimelt kaevati ta 1699. aastal kohtusse ja vangistati kõrgaadliku Conrad Gyllenstierna pulmadeks kirjutatud luuletuse “Gilliare Kwaal” pärast, mis süüdistuse kohaselt olevat olnud pulmaõnnitluse kattevarju alla peidetud jäme ja ebaviisakas laimukiri, vt selle kohta Stina Hansson, “Inledning”, *Lars Johanson (Lucidor) Samlade dikter*, utgiven med inledning och kommentar av Stina

Grewe osutust kirjanduslikule laenamisele ei jätnud Romanowitzid või pigem nende advokaat ära kasutamata. Et Grewe esimene kaitsekiri ei vastanud kohtukorras esitatud nõudmistele ja tema advokaati selle eest ametlikult hoiatati, ilmneb sõnaselgelt *duplica*'st, kuid ka Romanowitzid ja nende advokaat ei jätnud *replica*'s selle sisu ja stiili üle ironiseerimata. Nad leidsid, et Grewe kaitsekirja koostaja ehk tema advokaadi valitud stiil ei vastanud õige kohtukirja stiilile, vaid et selle eeskujuks on olnud kaks tol ajal ülipopulaarset teost oma kõrgelennuliste mõtteavaldustega. Esmalt toodi välja 14. sajandist pärit rüütliromaan *Amadis de Gaula* ("Gallia Amadis"),¹²⁰ mis oli 16. sajandi teisel poolel nii armastatud lugemisvara, et andis alust nn Amadisi-romaanide kui eraldi žanri tekkele. See romaan tõlgiti ka saksa keelde ja anti pealkirja *Hystorien von Amadis aus Frankreich* all korduvalt välja, peale sellele anti 1600. aastal välja ka mahukas valimik sellest romaanist pärit tsitaate ja mõtteavaldusi.¹²¹ Muu hulgas andis see romaan ainet ka heliloojatele, nii näiteks lõi Jean Baptist Lully 17. sajandil muusikalise tragöödia *Amadis* ning 18. sajandi algul jõudis publiku ette Georg Friedrich Händeli ooper *Amadigi di Gaula*.

Teine teos, mille stiili laenamisele viidati, on Inglise aadliku, poeedi ja diplomaadi Philip Sidney (1554–86) pastoraalromaan *The Countess of Pembroke's Arcadia* ("Pembroke'i krahvinna Arkaadia"), mis samuti oli saksakeelses tõlkes kättesaadav.¹²² Tuntud oli eelkõige selle romaani uus,

Hansson. (Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet, 1997), 10–12; Drees, *Die soziale Funktion*, 244, 251–252.

¹²⁰ Selle autoriks peetakse Hispaania kuninga Fernando III poega, Kastilia Enriquet (1230–1303), kuid välja andis selle Garcí Ordoñez de Montalvo 1508. aastal. Enne seda aga ringlesid arvukad käsikirjad. *Amadis*'i populaarsust näitab suurepäraselt, et ainuüksi Hispaanias ilmus 1650. aastani sellest raamatust 267 trükki. Neljaköiteline saksakeelne tõlge ilmus esmakordselt aastatel 1569–71: Fritz Rudolf Fries, "Nachwort", *Amadis von Gallien: Nach alten Chroniken überarbeitet, erweitert und verbessert durch Garcí Ordoñez de Montalvo im Jahre 1508*, hrsg. und übersetzt von Fritz Rudolf Fries (Leipzig: Insel-Verlag, 1973), 737. Aastail 1569–95 ilmus Saksamaal 24 köidet saksakeelseid Amadisi-lugusid. Eesti raamatukogudes 16.–17. sajandi *Amadis*'i väljaandeid teadaolevalt säilinud ei ole. Eesti keeles on ilmunud vaid mõni katkend Arthur Hone'i tõlkes, vt *Renessansi kirjanduse antoloogia* (Tallinn: Eesti Raamat, 1984), 214–219, 662.

¹²¹ *Schatzkammer schöner, zierlicher Orationen, Sendbriefen, Gesprächen, Vorträgen, Vermahnungen, und dergleichen: auß den vier von zwentzig Büchern deß Amadis von Frankreich zusammen gezogen; Und allen derselben Liebhabern, und sonderlich allen denen so sich Teutschen Sprach Lieblichkeit und Zierd befleissigen zu gutem in Truck gegeben* (Straßburg: Zehner, 1608).

¹²² Saksakeelse tõlke esmaväljaande üks eksemplare on hoiul Eesti Rahvusraamatukogus: *Arcadia Der Gräffin von Pembrock. Das ist; Ein sehr anmüthige Historische Beschreibung Arcadischer Gedicht und Geschichten, mit eingemängten Schöffereyen und Poesien: Warinn nicht allein von den wahren Eygenschaftten keuscher unnd beständiger Liebe gehandelt, sondern auch ein lebendig Bildt deß gantzen menschlichen Wesens*

ümbertöötatud ja mahukam versioon, nn *Uus Arkaadia* (London, 1593).¹²³ Tõenäoliselt on *replica*'s silmas peetud just seda versiooni, sest vaevalt et 17. sajandi Eestimaal ringles trükis ilmumata ehk nn vana *Arkaadia* käsi-kirju.

Lopsaka ja lennuka keeikasutusega rüütli- ja lamburiromaanile seati vastukaaluks filosoofilised põhimõtted ning natuke hiljem ka kohtustii.¹²⁴ Küsimus, mida täpselt pidasid Romanowitzid ja nende advokaat silmas fraasiga *principiis Philosophicis*, jääb ühese vastuseta. Samamoodi jäävad vastuseta küsimused, kas nende sõnade taga peitub viide mõnele konkreetsele teosele, nagu lubaks oletada vastandus *Amadisi* ja *Arkaadia* stiilile,¹²⁵

[...] für Augen gestellet wird [...], Anfangs in Englischer Sprach beschrieben, durch den [...] Graffen und Ritter H. Philipps Sidney: Nachmalen [...] ins Frantzösische; Nun aber auß beyden in unser Hochteutsche Sprach [...] übersetzt Durch Valentinum Theocritum von Hirschberg. Mit schönen newen Kupfferstücken gezieret [von Matthaues Merian] (Frankfurt am Mayn: Merian, 1629). Sarnaselt *Amadis*'ile on eesti keeles võimalik lugeda vaid *Arkaadia* katkendeid Arthur Hone'i tõlkes, vt *Reenessansi kirjanduse antoloogia*, 380–386, 682.

¹²³ Niinimetatud uue ja vana *Arkaadia* kohta vt nt Catherine Duncan-Jones, "Introduction", Sir Philip Sidney, *The Countess of Pembroke's Arcadia (The Old Arcadia)*, ed. with an introduction and notes by K. Duncan-Jones (Oxford: Oxford University Press, 2008), VII–XVI.

¹²⁴ Vastavat tsitaati vt eestpoolt märkusest 41.

¹²⁵ Kui silmas on peetud mõnd konkreetset teost, liiguvad mõtted esmajoones René Descartes'i kirjutise *Principia philosophiae* (Amsterdam, 1644) juurde, põhjuseks eelkõige Grewe advokaadi kohta kasutatud mitmeti tõlgendatav fraas *purus putus Philosophus*. Descartes'i teose eesmärk oli lükata troonilt aristotellik õpetus, kuid see katse pörkus eelkõige Madalmaades ja Rootsis teoloogide terava kriitikaga. Ei ole võimatu, et rohkem kui 20 aastat pärast ilmumist oli see teos ja selle ümber käinud diskussioon ka Eestimaal tuntud, eriti kui lähtuda sellest, et siinsed haritlased, kelle hulka kuulusid ka kohtus tegutsevad advokaadid, olid enamasti õppinud välismaistes ülikoolides. Peale selle oli Uppsalas kartesiaanlustilisse segatud Urban Hiärne, kelle kolm venda olid Eestimaa kindralkubeneri Bengt Horni teenistuses ning kahtlemata suhtlesid Tallinna haritud eliidiga (vt Raimo Raag, "Viimsi möisa armastuse lugu Issanda aastal 1665. Esimese rootsikeelse romaani seostest Eestiga", *Kroonikast epitaafini. Eesti- ja Liivimaa varauusaegsest haridus- ja kultuurielust*, koost. Katre Kaju, Rahvusarhiivi toimetised, 1 (32) (Tartu: Rahvusarhiiv, 2017), 119–163 (131–132)). Et nimetatud Descartes'i teos 1660. aastatel Rootsi Läänemere-provintsidest tõepoolest tuntud oli, seda tõendab Riia linnafüüsikuse Nicolaus Witte kiri 1665. aasta 7. juunist, kus ta on muu hulgas maininud nii Descartes'i kui ka tema "Filosoofia aluseid", vt Philipp Jakob Sachs von Löwenheim, *Gammarologia, sive gammarorum, vulgo cancrorum consideratio physico-philologico-historico-medico-chymica: in qua, praeter gammarorum singularem naturam, indolem & multivarium usum non minus reliquorum crustatorum instituitur tractatio ad normam collegii naturae curiosorum, plurimis inventis secretioribus naturae artisque locupletata* (Frankfurt, Leipzig: Fellgibelius, 1665), 946–958 (949–950). Kartesiaanluse kohta vt nt *Enzyklopädie der Neuzeit*, Bd. 2, hrsg. von Friedrich Jaeger (Stuttgart, Weimar: Metzler, 2005), 628–633. Aristotelese õpetuse ümber keerelnud vastuolud ei olnud siinseski regioonis midagi tavatut. Näiteks andsid erinevad filosoofilised vaated Tartu ülikoolis alust Aristotelese

või kas ja kuidas eristus filosoofiline meetod traditsioonilisest kohtukirjas kasutatud lähenemisest.

Samas lauses, kus on mainitud *principia Philosophica*'t ja nimetatud romaane, väideti, et Grewe advokaat tahab pidada end ehtsaks ja õigeks filosoofiks (*purus putus Philosophus*). Seda fraasi on eespool juba põgusalt käsitletud, kuid võimaliku Descartes'ile osutamiseiga seoses pälvib see väljend erilist tähelepanu. Kui suurtäheleline *Philosophus* osutab enamasti Aristotelesele ja Descartes'i teos on Aristotelesle õpetuse vastane, siis peitub nende kahe kokkupanekus paras annus irooniat. Kui aga tõlgendada *Philosophus*'t tõearmastajana, siis mõjub Romanowitzide ja nende advokaadi väljendusviisi veelgi iroonilisemalt – tuli ju kohtuasjaski tõendite ja ütluste varal tõeni jõuda ning advokaadi kohus oli jälgida ja kontrollida, et tema esindatav esitaks kohtule tõesed faktid ja et esitatavad õiguslikud argumendid oleksid pädevad.¹²⁶

Süüdistajate *replica*'s öeldule vaidles Grewe oma *duplica*'s ägedalt vastu: esmalt ei olevat tema advokaadi stiil laenatud mitte *Amadis*'ist ega muudest armastusromaanidest, mida ta pole oma eluajal kordagi lugenud ega käeski hoidnud, vaid hoopis kasutoovast retoorikaõpetusest (*ex rei natura beneficio Oratoriae eruiret*), mida ta häbenevat sama vähe kui filosoofiatki.¹²⁷ Ka ei olevat ta mingi pelk filosoof, kes ei oskavat midagi muud kui õpetada selle kunsti reegleid, aksioome ja termineid. Neist sõnadest ilmneb kummaline vastuolu: filosoofiat ennast ei häbeneneta, kuid samas ei näi filosoof või filosoofiaõpetaja kuigivõrd hinnatud olevat. Näib, nagu ei oskaks nad oma õpetatut tegelikus elus kuigi hästi rakendada. Filosoofia oli aga aine, millega tegeldi üldjuhul alles ülikoolistuudiumi ajal, kuigi näiteks Riia gümnaasiumis oli filosoofiaprofessor ametis selle avamisest peale ja 1698. aastal kuulutas sealne professor Michael Pinsdörffer välja dialektika- ehk loogika-, analüütika-, eetika-, poliitika- ja füüsikaloengud¹²⁸

pooldajate ja vastaste vahelisteks tülideks, vt *Tartu ülikooli ajalugu, I: 1632–1798*, koost. Helmut Piirimäe (Tallinn: Valgus, 1982), 181–186. Vt ka Arvo Teringu käsitlust *Descartes ja tema ideede jõudmine Baltimaale 17. sajandil ja 18. sajandi algul: Rene Descartes'i 400. sünniaastapäevale pühendatud näitus TÜ Raamatukogus, aprill-juuni 1996: näitus ja kataloog* (Tartu: Tartu Ülikooli raamatukogu, 1996); kartesiaanlustülide kohta Rootsis: Rolf Lindborg, *Descartes i Uppsala: Striderna om "nya filosofien" 1663–1689* (Stockholm [u.a.]: Almqvist & Wiksell, 1965).

¹²⁶ Perandi, *Das ordentliche Verfahren*, 75.

¹²⁷ Tõenäoliselt ei ole selle fraasi puhul silmas peetud ühtegi konkreetset retoorikaõpikut ega -käsiraamatut.

¹²⁸ Füüsika tähendus ei kattu siin tänapäevase füüsika omaga, 17. sajandil oli see pigem filosoofiline, täpsemalt natuurfilosoofiline distsipliin, vt *Tartu ülikooli ajalugu I*, 210, 217–219.

koos disputatsioonidega ning 17. sajandi teisel poolel oli filosoofia koos loogika, füüsika ja eetikaga ka Tallinna gümnaasiumi õppeplaanis.¹²⁹ Kui aga *Philosophus*'t tõlgendada vaid filosoofiateaduskonna lõpetanuna, siis ei näi Romanowitzid ja nende advokaat neissegi kuigi hästi suhtutavat. Kuna filosoofiateaduskonda käsitati kõrgemate teaduskondade (usu-, õigus- ja arstiteaduskonna) studiumi eelastmena, siis võiks Romanowitzide iroonilisest vihjest järeldada, et Grewe advokaadil puudus spetsiifiline õigusharidus. Tõenäoliselt see aga siiski nii ei olnud.¹³⁰

Viide kohtustiilile (*stylus curiae*) on veel üks aspekt, mis selles kohtuasjas osutab või võib osutada retoorikaõpingutele. Nimelt tegeldi kõne-konstitundides eri laadi eel- ja kõneharjutustega: madalama astme ehk eelharjutuste hulka kuulus mh ka seaduste käsitlemine, kõrgema astme ehk kõneharjutuste hulka aga kohtuteemalised kõned.¹³¹ Viimastega tegeldi spetsiifilisemalt ilmselt juba ülikoolistudiumi ajal. Kui eeldada, et Grewe advokaat oli õigusteaduskonnas õppinud, siis pidi ta ka nn kohtustiili ja sellele esitatud nõudmisi valdama.

Filosoofia ja retoorika kõrval mainiti kohtutoimikus ka loogikat kui koolipoiste õppeainet.¹³² Seda tegid Romanowitzid oma *replica*'s, arutledes *arra* ja *donum*'i ehk käsiraha ja kingi vahekorra üle.¹³³ Nad osutasid tüüpilisele loogikatehtele, millega puututi kokku juba koolitundides: ehkki igasugune kink ei ole käsiraha, kehtib siiski vastupidine – iga käsiraha on kink. Peale selle olevat juba koolipoistele selge, et üldiselt kehtivaid eeldusi on vaid harvadel juhtudel võimalik pöörata vastupidiseks, nii et üksikjuhtumist saaks järeldada üldist.¹³⁴ Loogikat ei tooda siin sisse mitte niisama, vaid see on Romanowitzide eesmärgi teenistuses, näitamaks, et kingitusi vahetades andis Grewe lubaduse nende sugulasega abielluda.

Kokkuvõtteks

Perekond Romanowitzi ja Christoph Otto Grewe 1667. aasta kohtuvaidlus abiellumise küsimuses sisaldab üllatavaid, kohtuasja väliseid aspekte. Kui viited seadustele ja juriidilisele kirjandusele on ühes kohtutoimikus

¹²⁹ Hollander, *Geschichte der Domschule*, 40; Hansen, *Geschichtsblätter*, 46–47.

¹³⁰ Tering, *Eesti-, liivi- ja kuramaalased*, 371–372.

¹³¹ Vt Päll, “Kooliretoorika”, 214–215.

¹³² Vt Hollander, *Geschichte der Domschule*, 40; Hansen, *Geschichtsblätter*, 5–9, 46–47; Kaju, “Tallinna rootsiaegsed haridustrükised”, 41–42, 45, 47, 49–51.

¹³³ Vt RA, EAA.858.2.2632, l. 23p.

¹³⁴ “[...] zumahlen auch den *pueris ex Logicis* bekant, daß die *propositiones universaliter affirmantes*, a *specie ad genus*, nur *per accidens convertiret* werden können [...]” (*ibid.*).

ootuspäraseid, siis tsitaadid antiikkirjandusest (Terentius ja Ovidius) ning osutused Euroopas ülipopulaarsetele romaanidele *Amadis* ja *Arkaadia* ei ole seda kindlasti mitte. Kui siia lisada ka võimalik osutus René Descartes'i mõjukale teosele *Principia philosophiae*, siis seda suurem on üllatusmoment. Viidatud on tõenäoliselt ka ühele käsiraamatule, mida seni ei ole õnnestunud tuvastada. Kõik need kirjanduslikud viited ei asu mitte kirjaliku tõendusmaterjali hulgas, mille kohtuasja osapooled oma nõudmiste või vastuväidete tõenduseks kohtule esitasid, vaid advokaatide koostatud kohtukirjades. Kui antiikkirjandusest pärit tsitaate on kasutatud pooltevahelise vaidlusega otseselt seotud argumentatsioonis, siis viited romaanidele puudutasid hoopis advokaatidevahelisi osutusi teise poole esindaja vigadele. Süüdistus- ja kaitsekirjades asuvad ka oma väidete kinnituseks ning vastase seisukohtade vääramiseks kasutatud argumentide hulgas toodud tsitaadid nii Eestimaa rüütli- ja maaõigusest kui ka Rootsi ja Saksa õigusteadlaste töödest. Neis tsitaatides ja viidetes avaldub selgelt advokaatide omandatud haridus, mida võib iseloomustada kui humanistlikku. Tõenäoliselt olid nad käinud ka mõnes ülikoolis. Lisaks nähtub kohtukirjadest mõningal määral ka advokaatide lugemus või vähemalt teadmine teatud raamatute olemasolu ja sisu kohta.

Siin leidub ka kaudseid viiteid kohtuasja osapoolte, st aadlisoost naisterahva ja tõenäoliselt kodanikuseisusest meesterahva haridusele. See vähene info asub peamiselt kohtule tõendusmaterjalina esitatud erakirjades ning Christoph Otto Grewe koostatud nimepäevaluuletuses. Ilmneb, et Anna Catharina Romanowitz ei olnud kuigivõrd haritud, ta küll oskas saksa keeles lugeda ja kirjutada, kuid kas tema oskused ulatusid sellest kaugemale, on kaheldav. See kinnitab üldist hinnangut, et aadlineidude haridusele ei pööratud enamasti nii suurt tähelepanu kui noormeeste puhul – vähemalt mitte Eestimaa maa-aadli hulgas. Christoph Otto Grewe haridus seevastu oli märksa põhjalikum, vähemalt gümnaasiumi tasemel, kui mitte kõrgemgi. Sellele osutavad ühelt poolt tema kirjad Anna Catharina Romanowitzile, teiselt poolt tema koostatud saksakeelne nimepäevaluuletus. Luulekunstiõpetus kuulus gümnaasiumites ja linnakoolides kõrgemate klasside õppeprogrammi ning sellega tegeldi aktiivselt ka ülikoolides.

Selles kohtutoimikus leiavad kinnitust juba varasemates uurimustes täheldatud eri ringkondade keeleveliku ja -kasutuse iseloomulikud jooned. On teada, et 17. sajandi saksa keeleruumis eelistasid aadlikud kõnelda saksa keeles – osalt kahtlemata muude keelte oskamatus tõttu ning osalt seepärast, et prantsuse keel ei olnud 17. sajandi keskpaigaks veel aadli-ringkondade moekeelega staatusesse tõusnud. Nii on ka siinsed erakirjad ja

kohtudokumendid peaaegu eranditult saksakeelsed. Ainus erand saksa-keelsete dokumentide seas on Romanowitzide esitatud rootsikeelne väljavõte Rootsi kuninga Karl XI määrusest. Advokaadid seevastu on saksa-keelsetesse kohtukirjadesse pikkinud lühemaid ja pikemaid ladinakeelseid tsitaate ning fraase, luues nii kakskeelse teksti, mis iseloomustab üldse varauusaegset kohtustiili. Christoph Otto Grewe valik saksa keele kasuks oma erakirjades lähtus ilmselt nii Anna Catharina Romanowitzi keeelooskusest, aadliringkondades käibinud konventsioonidest kui ka tema sotsiaalsest staatusest – lihtaadliku ja naisena ei olnud ta positsioonil, mis oleks nõudnud prestiižikama keele kasutamist.

Nimetatud aspektide kõrval osutati erinevatele õppeainetele, millega advokaadid ja kohtualune olid (üli)koolis kokku puutunud – retoorika (*scil.* poeetika), filosoofia ja loogika. Kõiki neid mainiti vaid möödaminnes, sest kohtuasja sisu seisukohalt ei olnud neil kuigivõrd tähtsust. Mõningase üleolekuga osutati, et loogika on koolipoiste õppeaine, ning et lugu peeti võrdselt nii retoorikast kui ka filosoofiast. Viimase puhul ilmnes aga kahetine suhtumine, positiivse kõrval ka mõneti halvustav hoiak pelkade filosoofide (või vaid filosoofiateaduskonna lõpetanute) suhtes. Luulekunsti puhul, kuid see puudutab ka retoorikaõpetust, on välja toodud kaudne osutus ühele õppemeetodile, ekstspeerimisele, mille tulemusel sai oma tekstides kasutada teiste (kuulsate) autorite värsse või tekstikatkeid, väärustades nii enda teksti. Siinne situatsioon on aga tavalisest sootuks erinev: Christoph Otto Grewe väitel vabastas teiste autorite tekstikatmete kasutamine ta luuletuse autorsusest ja seega ei vastutanud ta ei selle sisu ega võimaliku interpretatsiooni eest.

Last but not least, selle kohtuasja raames on säilinud üks vähestest varauusaegsetest käsikirjalistest juhuluuletustest Eesti mäluasutustes ning mõned isiklikud kirjad, sh üks Anna Catharina Romanowitzi oma. Kui 18.–19. sajandist on säilinud rohkesti erakirju, sh naiste omi, siis 17. sajandist on neid märkimisväärselt vähem.

ABSTRACT: *Not only about justice: the court case as a source for educational and literary history*

The aim of this article is to draw attention to numerous historical court files kept in the archives. In addition to the information related directly to the lawsuits, those documents may also contain different kind of evidence valuable for other disciplines than the history of law. This case study focuses on the materials of a singular court case at the higher regional court (*Oberlandgericht*) of the province of Estland: the noble family Romanowitz sued 1667 Christoph Otto Grewe for conceiving their relative Anna Catharina Romanowitz *sub spe matrimonii* and demanded that those two should marry. Grewe was found guilty, and had either to marry Anna Catharina Romanowitz or to pay damages. We have no information whether they eventually married or not.

Why does this particular seventeenth-century court file stand out? At first, it contains a handwritten poem dedicated to the name day of Anna Catharina Romanowitz – despite of its contemporary popularity there are only few seventeenth-century handwritten occasional poems left in the Estonian archives. Second, there are two letters of Grewe which may be interpreted as personal love letters or at least as highly flattering ones – again, there are not many of them preserved. Third, there is a letter from Anna Catharina Romanowitz, which is a rare case of a personal letter written by a noble woman. Fourth, letters written by the lawyers of both party and addressed to the court contain information about the reception of non-juridical literature, such as Roman authors Terence and Ovid, and highly popular novels, namely the medieval chivalric novel *Amadis de Gaula* and the pastoral novel *The Countess of Pembroke's Arcadia* of Philip Sidney. Fifth, the letters of the lawyers may contain an early hint that the controversial work of René Descartes, *Principia philosophiae*, might have been known in province Estland in 1667. Sixth, these letters contain hints to several school disciplines, such as rhetoric and poetics, logic and philosophy. And seventh, most of the documents in this court file confirm and complement our knowledge about the general educational level of different social classes (noble women, common men, lawyers).

KEYWORDS: lawsuit, history of education, history of literature, occasional poetry, personal letters, 17th century

KATRE KAJU (b. 1974), PhD, is editor of *Rahvusarhiivi toimetised (Acta et commentationes archivi nationalis Estoniae)*.*

* Correspondence: The Estonian Historical Journal, Jakobi 2-233, Tartu 51014, Estonia.